

DEEL II

HOOFSTUK 4

MARAIS SE JOERNALISTIEKE EN BELLETTRISTIESE PROSA

4.1 Inleiding

Gedurende sy lewe het Marais 'n groot verskeidenheid prosa geskryf, waarvan die meeste oorspronklik in die toenmalige koerante of tydskrifte verskyn het. Sy prosa kan in drie kategorieë ingedeel word, naamlik joernalistieke, bellettristiese en natuurwetenskaplike prosa (kyk Marais & Marais, 1998: 664).¹ In hierdie hoofstuk word die joernalistieke en bellettristiese prosa onder meer aan die hand van uitsprake deur literêre kritici en ander akademici oorsigtelik bespreek, terwyl die wetenskaplike prosa meer indringend in hoofstukke 5, 6 en 7 aandag ontvang. Marais se literêre kritiek, wat ook in hierdie hoofstuk behandel word, kan waarskynlik ook as deel van sy joernalistieke uitsette beskou word. Hierdie kritiek, soos baie literêre en literêr-kritiese bydraes deur ander skrywers van die tyd, het immers eers in koerante of tydskrifte verskyn.

4.2 Marais se joernalistieke prosa

Marais se belangstelling in die skryf van prosa dateer uit sy skooldae in die Paarl. Daar het hy uitgeblink in stelwerk, Engelse gedigte in die tweetalige *Paarl District Advertiser* gepubliseer en word hy “joernalis van die Union Debating Society, 'n erepos wat hy meer as 'n jaar lank met groot bekwaamheid en spitsvondigheid bekleed het” (Du Toit, 1940: 8). Vandat Marais die skool verlaat het tot en met sy vertrek na die buiteland aan die einde van 1896 sou hy by die joernalistiek betrokke bly.²

Hy word in 1887, ná sy terugkeer uit die Paarl (en Boshof) na Pretoria, 'n

prokureursklerk, maar verkies om die joernalistiek sy loopbaan te maak en aanvaar reeds die volgende jaar 'n betrekking by die *Transvaal Advertiser* (kyk Du Toit, 1940: 25 en Rousseau, 1984c: 27). Hy doen vir die koerant verslag oor veral die Volksraadsittings van die ZAR en skryf as sluipskrywer 'n parlementêre rubriek, "Glimpses from the Hoekie". By geleentheid haal hy hom daarmee die gramskap van die Raad op die hals en word hy die persbank belet. Hierna moes hy in die openbare banke sit en word sy rubriek "Glimpses from the Benches" genoem (kyk Du Toit, 1940: 29).

In 1890 word Marais op negentienjarige ouderdom as redakteur van die Nederlandse en Afrikaanse opposisie-weekblad *Land en Volk* aangestel. Terselfder tyd aanvaar hy die assistent-redakteurskap van *The Press*, 'n Engelse dagblad in Pretoria. Die volgende jaar word Marais saam met J. de V. Roos die eienaar van *Land en Volk*. In *Land en Volk* het Marais voortgegaan om kompromisloos te skryf, sodat dit die koerant by talle lasteraksies betrokke laat raak het. Die koerant se beleidsverklaring is immers van die begin af (soos aangehaal in Du Toit, 1940: 30) soos volg verwoord:

Di blad sal voortaan ontbloot wees van alle persoonlykhede, alleen sal ons, sonder aanzien des persoons, di sluier van alle knoeiery en onrecht afruk, en an die oordeel van di Volk bring, want di stem van di Volk is die stem van recht.

Net soos in die *Transvaal Advertiser* het Marais ook in *Land en Volk* as sluipskrywer 'n rubriek gehad, hierdie keer onder die naam "Afrikaner Junior". In hierdie rubriek het hy hom meermale teen die president van die ZAR, Paul Kruger, uitgespreek. As ondersteuner van kommandant-generaal Piet Joubert se opposisie-party (Van der Merwe, 1983: 17) het Marais 'n "byna fanatieke stryd" teen Kruger se regering gevoer. Volgens Van der Merwe (1983: 15) het hy ook in dié tyd as redakteur van *Land en Volk* baie tot die reg aangetrokke gevoel: "Die *Land en Volk*-uitgawes bevat uitvoerige beriggewing oor hofgedinge, oor wetgewing en persoonlikhede in die regsberoep."

Marais het redakteur van *Land en Volk* gebly tot in Desember 1896, toe hy na Londen vertrek het om hom op vyf-en-twintigjarige ouderdom in die regte te

gaan bekwaam. Volgens Preller (1925: 195) was Marais van mening dat regsopleiding “hom later nog beter instaat sou stel om sy werk as joernalis voort te sit”. Ná sy terugkeer na Transvaal in 1902 na die beëindiging van die Anglo-Boereoorlog, het Marais weer as medewerker en eienaar by *Land en Volk* betrokke geraak. Preller (en later J.S.M. Rabie) het op Marais se uitnodiging die redakteurskap behartig. In 1905 verkoop Marais nietemin die koerant en kom sy formele betrokkenheid by koerante tot ’n einde.³

Hoewel Marais daarna dikwels vir koerante en tydskrifte geskryf het (o.m. vir *Ons/Die Vaderland* en *Die Huisgenoot*), was dit in ’n ander hoedanigheid as voorheen. Du Toit (1940: 72) toon aan dat hydraes wat ná 1905 geskryf is “almal onder een of ander afdeling van sy letterkundige [of wetenskaplike! – JLM] werk sorteer, en daarom is dit verkiesliker om sy eintlike joernalistieke werk met die verkoop van *Land en Volk* as afgesluit te beskou, hoewel sy latere werk die kenmerke van ’n joernalistiek geskoolde bly vertoon”.

Van der Merwe (1983: 24) som die waarde van Marais se joernalistieke werk tot en met sy vertrek na Londen soos volg op:

Eugène Marais se joernalistieke kruistog vir ‘waarheid en reg’ het twee van die steunpilare van ’n demokratiese bestel sterk op die voorgrond geplaas: vryheid van spraak en onafhanklike regspleging. Met sy jeugdige voortvarendheid en onverskrokke optrede het hy ’n verfrissende afkeur [sic – JLM] in geheimhouding openbaar en sodoende sy demokratiese reg uitgeoefen om sy mede-burgers tot verantwoording op te roep. As onafhanklike tribunaal wat hom oor belangebotsings uitspreek, het die hof die noodsaaklike ‘checks and balances’ verskaf wat ordelike naasbestaan moontlik en sinvol maak. Marais se geregshofmonomanie het in dié sin byna ’n eeu later nog steeds betekenis.

4.3 Marais se literêre kritiek

Rousseau (1984b: i) het Marais se boekresensies “efemere geskrifte” genoem en dit nie in die *Versamelde werke* ingesluit nie. In 1989 neem Kannemeyer wel elf uit die

vyf en twintig resensies wat Marais gedurende sy lewe geskryf het op in *Kritiese aanloop: Letterkundige opstelle van J.F.W. Grosskopf, C. Louis Leipoldt en Eugène N. Marais* en skryf hy ook 'n inleiding tot die versameling.⁴ Die betrokke stukke het almal oorspronklik tussen 1919 en 1921 in *Die Brandwag* (onder die hoofredakteurskap van Gustav S. Preller) en *Die Boerevrou* (onder die redakteurskap van Mabel Malherbe) verskyn.

Volgens Rialette Wiehahn (1965: 12) het Marais in sy resensies 'n hoë premie op "juistheid van natuurbeskrywing en werklikheidsweergawe" geplaas. Dit blyk uit sy bespreking van J.R.L. van Bruggen se gedigte in *Lente-stemme* (1919), waarin hy wys op "allerhande growe [sic – JLM] natuur-foute [...], wat 'n weinig afrikaanse natuur-studie vermijbaar sou gemaak 't" (*Die Brandwag*, 25.3.1920).

In die inleiding tot *Kritiese aanloop* wys Kannemeyer (1989: 13) ook op die belangrikheid van die waarheidsgetrouheid en eie ervaring vir Marais: "Wat Marais veral in verband met die verhouding tot die werklikheid en die natuur beklemtoon, is dat die kunstenaar alles waaroor hy skryf, regstreeks moet ervaar." Volgens N.J. Snyman (1982: 49) is die waarheidsillusie in 'n kunswerk vir Marais die "toetssteen vir 'n geslaagde vertelling". Net op dié wyse kan die skrywer die leser volkome in die verhaalwerklikheid laat glo. Snyman (1982: 50) wys nogtans ook op 'n dualisme:

Enersyds die wetenskaplike gees wat soek na akkuraatheid, tegniek, waarheidskyn wat in sy nugtere oordeel en veroordeling of aanprysing geopenbaar word; andersyds gaan hy so op in 'n metafisiese beleving dat die nugterheid van taal "n lastige remketting" is. Die belangrikste bate van werklikheidsgetrouheid is die oortuigingskrag daarvan en die impak wat dit op die leser het.

Vir 'n studie van Marais se wetenskaplike prosa is die volgende uitspraak van Wiehahn (1965: 12) oor Marais se beklemtoning van "noukeurige werklikheidsweergawe" van belang:

Marais het [...] op grond van sy eie ervaring as skeppende kunstenaar tot die gevolgtrekking gekom dat 'n deeglike kennis van die omringende werklikheid vir die skrywer van positiewe waarde is. Ons weet dat hy jare lank die

natuurlewe in die Waterbergse distrik intensief bestudeer het en dat dié studie besonder vrugbaar vir sy skeppende werk was (die *Dwaalstories*, populêr-wetenskaplike werk en verhale).

'n Verdere faset van Marais se literêre kritiek is die waarde wat hy – teen die heersende denke in – daaraan geheg het dat 'n skrywer aan sy gedigte moet werk. Op hierdie aspek het Marais ook in sy resensie van Van Bruggen se *Lente-stemme* gewys.⁵ Die eis van deeglikheid en vakmanskap sou hy terdeë ook aan homself stel by die skryf van sy lewenswerk *The soul of the ape* (kyk 6.2).

4.4 Marais se bellettristiese prosa

Die meeste van Marais se verhale het gedurende sy lewe die eerste keer in publikasies soos *Die Boerevrou*, *Die Huisgenoot* en *Ons/Die Vaderland* verskyn. Die publikasie van sy verhale in koerante en tydskrifte het onteenseglik daartoe bygedra om die verhale aan 'n wye leserspubliek bekend te stel. Aangesien Marais se kortverhaalbundels eers enkele jare voor sy dood of daarna uitgegee is, het lesers egter nie 'n omvattende beeld van hom as prosaskrywer gehad nie. Eers jare ná sy dood sou 'n enigszins “volledige” beeld van sy bydrae op hierdie terrein moontlik wees, wat waarskynlik daartoe bygedra het dat baie van sy vertellings eers sedert die laat vyftigerjare van die twintigste eeu “sporadies en selektief herwaardeer” (Roos, 1998: 33) is.

Gedurende Marais se lewe is sy verhale gebundel in *Margriet van Laastelust en Die wegraak van Sannie* (1922), *Dwaalstories en ander vertellings* (1927; in 1959 opnuut uitgegee onder die titel *Dwaalstories*), *Die huis van die vier winde* (1933) en *Die leeus van Magoeba en ander verhale* (1934). Ná Marais se dood verskyn *Keurverhale* (1948), *Spore in die sand en ander vertellings* (1949) en *Laramie, die wonderwerker en ander verhale* (1950).⁶ (Die ander gebundelde tekste wat nie hier genoem word nie, beskou ek as behorende tot Marais se wetenskaplike prosa en gevolglik word hulle later in die studie bespreek.) Die oorsig wat hier aangebied word, beoog om 'n aantal tendense uit te wys. Die doel is egter nie om 'n omvattende

oorsig te gee en elke bundel indringend te behandel nie.

Marais se eerste gepubliseerde bundel verhale, *Margriet van Laastelust en Die wegraak van Sannie* (Nasionale Pers, 1922), was sy prosadebuut in boekvorm – op 51-jarige ouderdom. Hierdie bundel bevat twee verhale uit *Die Boerevrou* waarin die leser kennis maak met fasette wat kenmerkend van Marais se prosa is. Die langste verhaal, “Margriet van Laastelust”, speel gedurende die Bataafse Bewind (1803–1806) in die Boland af, en is een van ’n aantal verhale waarin Marais ’n historiese tema gekies het. Nog ’n lang verhaal, “Die vliegende Hollander” in *Die huis van die vier winde* (1933), is in die Kaap gesitueer. Daarenteen speel die ander verhaal in die bundel, “Die wegraak van Sannie”, in die Waterberg af, wat die geografiese ruimte is waarin baie van Marais se verhale afspeel én die streek is waar hy die meeste van sy wetenskaplike waarnemings gemaak het. Met die uitsondering van die twee Kaapse verhale en enkele verhale wat in die buiteland afspeel, is die mees algemene ruimte in Marais se werk die Transvaal van voor en na die Anglo-Boereoorlog.

Albei verhale in *Margriet van Laastelust en Die wegraak van Sannie* vertoon ook ander fasette wat kenmerkend van Marais as prosaskrywer is. Volgens M.J. Prins (1973: 54) word die gebeure in Marais se vertellings “dikwels binne die verhaalwêreld gestel teenoor die bonatuurlike, die droom, die verbeeldingsvlug of die verdigsel”. As Margriet, die hoofpersonasie in “Margriet van Laastelust”, een aand gaan stap, voel sy “’n ligte rilling deur haar lyf gaan, en onwillekeurig kom die herinnering op aan al die ou spookstories van Laastelust, en die kindervrees wat die bergpad dikwels veroorsaak het” (p. 36). Kort hierna sien sy onder die eikeboom waar sy staan ’n “gedaante”: “’n Man te perd ongetwyfeld, in swart geklee” (p. 39). Later in die verhaal sou dit blyk dat die “gedaante” ’n natuurlike verklaring gehad het. In hierdie verhaal maak Margriet en die leser ook terloops met ’n bobbejaantrop (“ou en bekende vriende”, p. 35) kennis – ’n onderwerp wat in Marais se later gepubliseerde wetenskaplike geskrifte ’n prominente rol gespeel het.

Die humoristiese “Die wegraak van Sannie” uit dieselfde bundel is die “storie van ’n meisie van Waterberg, wat later ’n groot rol in groot sake gespeel het” (p. 77). Tematies is die verhaal interessant, aangesien dit een van ’n aantal van Marais se tekste is waarin iemand wegraak, al gebruik die hoofpersonasie in dié verhaal die

verdwyning net om haar sin by haar vader te kry om met haar kêrel te mag trou. Die ander is “Merkwaardige verhaal van ’n verlore seun” in *Laramie, die wonderwerker* (1950), en “Verdwaal!” en “Weggeraakte mense” in *Sketse uit die lewe van mens en dier* (1928b; in 1937 hersien as *Die mielies van Nooitgedacht*). In “Die wegraak van Sannie” word die verdwynings in die Waterberg soos volg verklaar:

In dié dae was dit glad g’n onbekende ding vir mense om in Waterberg weg te raak nie. Die wêreld was nog ruig en skraal bewoon, en daar het byna g’n jaar verbygegaan sonder dat een of meer kinders verdwaal nie; en elke nou en dan word die distrik in ontsteltenis gebring deur die wegraak van volwasse mense (p. 87).

Maar ook ten opsigte van die vormgewing kan daar reeds uit Marais se eerste bundel afleidings in verband met sy prosa gemaak word. Die verhale verskil onder meer in lengte van mekaar. “Margriet van Laastelust” is een van enkele lang tekste in Marais se oeuvre wat moontlik selfs as ’n novelle beskou kan word, terwyl “Die wegraak van Sannie” ’n kort, spanningsvolle liefdesverhaal is. Die aanleiding tot laasgenoemde is ’n verhaal wat oor die hoofpersonasie in die Waterberg vertel is.

In “Die wegraak van Sannie” word die geheimsinnige, die bedreigende en die raaiselagtige op ’n subtiele manier opgebou en vernuftig ontknoop. Wat veral daarvan opval, is die wyse waarop Marais daarin slaag om die leser ’n medetoeskouer van oënskynlik onnatuurlike gebeure te maak. In hierdie verhaal (soos in talle ander) word die “spel” uiteindelik opgehef en word ’n rasonale verklaring vir die gebeure aangebied. Die wegraak van mense is, soos aangedui, ’n bekende gegewe vir die leser en Marais beweeg behendig tussen fiksie en werklikheid. In teenstelling met “Die wegraak van Sannie” is “Margriet van Laastelust” meer uitgesponne (byna die stereotiepe van ’n tydskrifverhaal) en word die toetrede van die verteller soms hinderlik.

Nog ’n aantal tekste wat oorspronklik in *Die Boerevrou* verskyn het, is die vier *Dwaalstories*. Hierdie verhale is tussen Mei en Augustus 1921 in genoemde tydskrif gepubliseer en in die bundel *Dwaalstories en ander vertellings* (Nasionale Pers, 1927) opgeneem. In 1959 is dit deur Human & Rousseau onder die titel *Dwaalstories* heruitgegee.⁷ *Dwaalstories* bestaan uit vier kort verhale of vertellings

waarin van Marais se bekendste liedjies en gedigte (soos “Die dans van die reën”, “Die woestynlewerkie” en “Die townenares”) voorkom. Dit word nie alleen as ’n hoogtepunt in Marais se oeuvre beskou nie,⁸ maar ook as een van die mees gekanoniseerde tekste in die Afrikaanse literatuur.⁹ By geleentheid is *Dwaalstories* deur vyf letterkundiges as een van die tien beste prosawerke van alle tye in Afrikaans aangewys (kyk Galloway & Von Wielligh, 1987: 232).¹⁰

Net soos die verhale het Marais se “Inleiding” tot *Dwaalstories* heelwat aandag getrek. Hierin beweer Marais dat *Dwaalstories* vertellings is van ’n San wat hy in die Waterberg geken en wat meer as ’n honderd jaar oud geword het.¹¹ Oor die mate waarin Marais as die skrywer van hierdie vertellings beskou kan word en hoeveel krediet “Hendrik” daarvoor moet kry, bestaan daar verskillende opvattinge.¹² Daar is egter genoeg rede om Marais op sy woord te neem dat hy “nooit een van hulle woord vir woord opgeskryf [het] nie” (p. 6).

Marais beweer in die reeds genoemde “Inleiding” tot *Dwaalstories*: “Ek erken tot my spyt dat daar baie verlore is [van die dwaalstories soos deur Hendrik vertel – JLM]. Die eienaardige Afrikaanse-Boesman-woorde en uitdrukkings is my heeltemal ontgaan, en die gepaste gebare, natuurlike namakings en uitdrukkings kan in skrif nie weergegee word nie.” ’n Mens sou dus kon aanvaar dat die San/Nama/Khoi-name wat in die dwaalstories voorkom, waarskynlik net so in Hendrik se vertellings voorgekom het (kyk Marais, 1994b: 18). Hiermee bewys Marais hom as ’n nougesette waarnemer en optekenaar van dit wat hy by Hendrik gesien en gehoor het. Dit dien ook as voorbeeld van die belangrikheid wat vertellers en vertelsituasies in Marais se werk geniet (kyk Van Dyk, 1967; Du Randt, 1968b en 1969: 6–11; en Nolte, 1994: 9–24).

Rousseau (1999b: 190) beweer Marais het “hom aangetrokke gevoel tot mense van kleur en dit word in sy prosa en poësie weerspieël”. Die leser kan inderdaad na aanleiding van *Dwaalstories*, die verhaal “Diep rivier” in *Die leeus van Magoeba en ander verhale* en die gedig “Mabalêl” die afleiding maak dat Marais dikwels “mense van kleur” in sy skeppende skryfwerk betrek het. Hierdie tekste openbaar verder ’n duidelike antropologiese belangstelling by Marais, wat in *Dwaalstories* deur die nougesette aandag aan die mondelinge oorlewering van die San geïllustreer word.¹³ Dit kan ook as ’n voorbeeld van “wetenskaplikheid” in Marais se belletristiese prosa

dien.

In Marais se volgende bundel *Die huis van die vier winde* wat in 1933 by die Afrikaanse Pers verskyn het, speel die oënskynlik bonatuurlike 'n sentrale en pertinente rol.¹⁴ In die titelverhaal maak Marais van dr. Paul de Roubaix, “die bekende Suid-Afrikaanse plantkundige” (p. 7), as verteller gebruik. Hy vertel van 'n voorval “wat die naaste aan wetenskaplike bewys is wat ooit binne my persoonlike ondervinding geval het” (p. 7) dat die menslike persoonlikheid na die dood kan bly voortbestaan. Die ruimte waarin die verhaal afspeel, is “die Poort-Huis, of soos dit destyds algemeen bekend was – die Huis van die Vier Winde” (p. 8). In hierdie huis gaan skuil dr. De Roubaix een nag teen 'n storm in die berge en sien hy die “gees” van 'n swaar gewonde “jong man wat struikel-struikel – byna in vallende onewewig – oor die drumpel met slepende voete na binne kom” (p. 13). Ook in “Die spookbul van Farellone” moet dr. De Roubaix en nog 'n uitsonderlike persoonasie in Marais se werk,¹⁵ kol. François (“Sois”) de Ville, “gewese kommandant van polisie” (p. 87), ondersoek instel na 'n geheimsinnige gebeurtenis en met wetenskaplike verklarings daarvoor vorendag probeer kom.¹⁶

In 'n aantal verhale, waaronder “Diep rivier” in *Die leeus van Magoeba en ander verhale* (J.L. van Schaik, 1934), maak Marais gebruik van “plantkundige en/of etologiese kennis en vertelstrategieë wat telkens die ‘waarheid’ (d.w.s. nie-fiksionaliteit) van die vertelling beklemtoon” (kyk Marais & Marais, 1998: 664). “Diep rivier” handel oor die tragiese lot van Juanita Perreira,¹⁷ wat as gevolg van haar gekleurde afkoms nie met die aantreklike en vooruitstrewende Boy van Niekerk kan trou nie ten spyte daarvan dat hulle op die plaas Avontuur “byna as broer en suster in hierdie ou huis opgegroeï het”, aldus Van Niekerk se moeder (p. 98).¹⁸ Die leser hoor ook van die mambas wat skielik hulle verskyning op die plaas gemaak het. In “elkeen van dié was Marie [die vrou met wie Boy tot Juanita se groot ontsteltenis getroud is – JLM] die doel van die slang se koms” (p. 130). Aanvanklik is die gebeure so raaiselagtig dat dit aan toewery toegeskryf word.

Die uiteindelijke verklaring vir die gebeure op Avontuur word deur kol. De Ville “in die eerste plaas in Juanita se lied *Diep Rivier*, en toe, in die tweede plaas in oom Dirk Brink¹⁹ se vertelling omtrent die skilpad” (p. 133) gevind. Met sy “wonderlike natuurkennis” (p. 109) kon oom Dirk verduidelik hoe 'n bergskilpad

wat De Roubaix, De Ville en hy tydens 'n wandeling in die veld raakgehoop het, dit regkry om oor 'n lang afstand by 'n wyfie uit te kom. Brink se verduideliking was soos volg:

Die meeste diere is afhanklik van geur, nie alleen om die seksuele sin in werking te stel nie, maar ook om die een geslag in staat te stel om die ander geslag oor groot afstande op te spoor. Die wyfie van die meeste werwelgraatdiere het 'n seker klier wat 'n reukstof afsonder, en wat gedurende die paartyd in werking tree en langs hierdie afwerpsel is die mannetjie in staat om die wyfie oor ongelooflike afstande te volg en uiteindelik te vind (p. 123).

Brink se natuurkennis bied die sleutel tot die skielike verskyning van die mambas en lei daartoe dat Juanita as die skuldige uitgewys word nadat “gedroogde stof wat deur die geslagsklier van 'n wyfie-mamba afgesonder word” (p. 142) in haar besit gevind word. Juanita het van hierdie gedrag van die mamba by haar swart oupa Radoni gehoor en die gedroogde klierstof van die wyfiemamba gebruik om die mannetjies na Marie toe aan te lok. Aan die einde van die verhaal word Juanita self die slagoffer van 'n mamba. “So het sy haar Diep Rivier eindelijk self deurwaad” (p. 143).

Ander natuurkenners in *Die leeus van Magoeba en ander verhale* sluit in die ou polisieman Stemmer, wat 'n uitstekende “gids en verteller” (p. 47) is, in “MVubu (Die seekoei)” en Gool Winterbach, wat “die noordelike bosveld net so intiem geken [het] as die vlak van sy hand” (p. 62), in “Afrikanerbeeste”. Ook in dié verhale speel die natuurkennis van sleutelpersonasies 'n belangrike rol om ongewone gebeure rasioneel of wetenskaplik te verklaar. Die wyse waarop hulle hulle kennis bekom het, is ook betekenisvol. Teenoor dr. De Roubaix, wat sy kundigheid deur middel van formele studie verwerf het, het al die ander personasies in Marais se belletristiese prosa wat oor 'n besondere kennis van die natuur beskik self hulle waarnemings gemaak. 'n Aantal van hulle is vir hulle oorlewing daarop aangewese om in krisissituasies van hierdie kennis gebruik te maak. (Die beste voorbeeld hiervan in Marais se oeuvre is waarskynlik Hendrik du Preez, wat in die verhaal “Salas y Gomez” daarin slaag om vyf maande lank teen die hang van Roerdomp op

'n kranslys te oorlewe deur vernuftig van die beskikbare hulpbronne gebruik te maak.)

Meer as 'n dekade ná Marais se dood is drie bundels met verskillende nagelate geskrifte deur P.J. Nienaber versamel en deur die Afrikaanse Pers-Boekhandel uitgegee, naamlik *Keurverhale* (1948), *Spore in die sand en ander vertellings* (1949) en *Laramie, die wonderwerker en ander verhale* (1950). In die meeste van die sewe verhale in *Keurverhale* (1948) blyk Marais se belangstelling in die okkulte, drome en ander verskynsels nogmaals duidelik. 'n Voorbeeld hiervan is die laaste verhaal in die bundel, "Die man te perd", waarin die leser ook heelwat te wete kom (o.m. met behulp van 'n sketskaart, p. 108) van die ruimte en die omstandighede waarin die gedaante in dié "ware spookstorie" drie keer sy verskyning maak. Soos in talle van Marais se ander werke speel die gebeure in die Waterberg²⁰ af en word dit opnuut "duidelik dat Marais by sy leser kennis van vroeëre [of ander – JLM] werk van hom veronderstel" (Botha, 1987: 225).

Nog 'n aspek wat die tekste in *Keurverhale* onderstreep, is dat Marais deur sy besonder geloofwaardige voorstellings van verskillende ruimtes en personasies die leser 'n blik op die landelike leefwyse in Suid-Afrika tydens 'n verbygegene era gee. Aan die leser van sy tyd (én vandag s'n!) word die ou Transvaal in die algemeen en die Waterberg in die besonder as 'n merkwaardige plek voorgestel. Miskien was dit selfs as antwoord bedoel op die stereotiepe siening van diegene wat dié deel van die land met takhare en onbeskaafde mense geassosieer het.

Die meeste van die tekste in *Keurverhale* speel af in die tweede helfte van die negentiende eeu of die begin van die twintigste eeu. Die pertinente plasing van die gebeure in 'n bepaalde tyd en ruimte laat die leser as 't ware iets sien van die leefwyse op die "alluviale diamantveld Donkerpoort" (p. 86) in "Die diamant", die "klein Bosvelddorpie Sonop" (p. 94) in "Die Sonop-moord" of "die polisiestasie" in die Waterberg (p. 106) in "Die man te perd". Baie van die personasies voer dan ook as 't ware 'n bestaan buite die grense van die beskawing, soos die voortvlugtige Petrus Steyn en sy kleindogter in "Swart bobbejane of amnestie",²¹ wat in buitengewone omstandighede in 'n "eienaardige gebou van gestapelde klip wat waarskynlik uit die koppie self versamel was" (p. 79) in die Kalahari gebly het. Die tekste bevat daarom heelwat inligting oor die sosiale omstandighede en gebruike van die tyd (bv. oor jag

en die rol van die perd), wat daartoe bydra om 'n bepaalde “karakter” aan Marais se werk te gee.

Spore in die sand en ander vertellings (1949) bevat nog 'n aantal tekste wat gedurende die laaste dekade van Marais se lewe gepubliseer is. Die titelverhaal handel oor huweliksontrouheid, daar is tekste oor die Pretoria van die negentiende eeu (“Van oudae en oumense in Pretoria” en “n Vonnis van Paul Kruger”) en 'n bydrae oor Marais se verblyf in die Waterberg (“Morena di Metsi – die vors van die waters”). Laasgenoemde teks verskaf besonderhede oor 'n groot krokodil en enorme apiesdoringbome, wat goeie voorbeelde is van Marais se verwondering oor groot en sensasionele verskynsels in die natuur, wat hy moontlik selfs enigszins geromantiseer het. 'n Mens dink in hierdie verband ook onwillekeurig aan die beskrywing van die groot mambas in “Die wêreld se mees gevreesde slang” (opgeneem in *'n Paradys van weleer en ander geskrifte*, 1965b). Dit wil voorkom asof Marais 'n besondere belangstelling in natuurverskynsels met 'n *Guinness World Records*-omvang gehad het!

“Morena di Metsi – die vors van die waters” begin met 'n beskrywing van een van die grootste krokodille wat “onderkant die seekoeigat” in die Limpopo in die ou Transvaal geskiet is. “Dit het die krag van 'n span osse geneem om die monster uit die water te sleep, waar hy ongeveer tweehonderd jaar 'n bloedige bewind gevoer het” (p. 96). Verder aan beskryf Marais “die enorme Apiesdoringbome wat langs die Magalakwin in die samevloeiing [met die Limpopo – JLM] groei – waarskynlik van die grootste bome in die wêreld”. Die grootte van dié bome word soos volg beskryf:

Om twaalf uur smiddags as die son bokant was, kon sesduisend man onder die skadu van die boom staan. Die stam wat diep in die dryfsand was, was vyftig voet net bokant die oppervlakte van die grond (p. 97).

Marais het ook die onderwerp van die groot apiesdoringbome in sy wetenskaplike prosa ter sprake gebring. In “Die wêreld se grootste bome staan in S.A.” in *'n Paradys van weleer en ander geskrifte* (1965b) word soortgelyke inligting as in bostaande aanhaling verskaf (kyk 8.4). Dit kan as bewys dien dat Marais nie 'n duidelike onderskeid tussen die “wêrelde” van sy belletristiese en wetenskaplike

prosa gehandhaaf het nie. Volgens Du Toit (1940: 190) kon Marais “fiksie so in die drag van realiteit vermom dat ware speursin dikwels nodig is om die grens tussen die twee te onderskei”.

In talle van Marais se verhale waar ’n wetenskaplike verklaring in die ontknoping gebied word, speel dr. [De] Roubaix ’n rol. Dit is ook die geval in die verhaal “Laramie, die wonderwerker”. Volgens die inligting wat voor in die bundel *Laramie, die wonderwerker en ander verhale* (1950) verstrekkend word, is dié bundel “Saamgestel uit die dagboek en nagelate dokumente van dr. Roubaix” en het nes die vorige twee bundels postuum verskyn. (Daar is ongelukkig geen aanduiding dat dr. Roubaix hoegenaamd in die laaste drie verhale “aanwesig” is nie.) Volgens D.J. Hugo (1980a: 15) blyk Marais se belangstelling in “die bonatuurlike (hipnose, spiritisme, telepatie, drome)” uit al vyf die verhale. “In aansluiting hierby staan dr. Roubaix se wetenskaplike verklarings vir die ongewone verskynsels [wat in die bundel beskryf word – JLM]. Die herhaalde beskrywing van die gebeure in toneelsterme (drama, komedie, bedryf, verhoog, komediant, toeskouer, scène, coulisse, rolspelers, voorgestoele, ens.) bevestig egter die fiktiewe daarvan. Die verhale verkry sodoende ’n aantreklike tweeslagtigheid.”

Die langste teks in die bundel is die 95 bladsy lange titelverhaal “Laramie, die wonderwerker” waarin dr. Roubaix as ekverteller optree. Dit is ’n verhaal waarin talle van die nou reeds bekende temas in Marais se werk aan die orde gestel word. Die verhaal handel oor die geheimsinnige Laramie, à la Don Quixote, “’n lang, maer kêrel op ’n geraamte van ’n perd” (p. 91) en met “’n ou, verkrimpte Boesmantjie op ’n langhaar-donkie” (p. 10) as agterryer. Laramie was ’n student van die Franse wetenskaplike Jean Martin Charcot (1825–1893) en hy ken allerlei towergeheime. Hy vertel breedvoerig aan “Skat” Pretorius en sy vriende van sy ontmoetings en ondervindings met “wonderwerkers’ in die vertoningswêreld” (p. 22) in Europa. Dit sluit beroemdes soos Houdini, Eusapia Palladrina, die twee Misses Croswell, Maskaleyne en Cook in. Die verhaal lewer sterk bewys van Marais se belangstelling in sowel die wetenskap as in pseudowetenskaplike praktyke. As Laramie van sy eie studietyd in Londen vertel, klink dit byna asof dit Marais self is wat aan die woord is:

Ek het van my oorlede ouers genoeg geërwe om my gedurende my hele lewe van arbeid te vrywaar. My vader was 'n beminde man²² en ek was die enigste kind. Maar ek was 'n rustelose, nuuskierige seun. Aan die universiteit in Europa het ek my tyd verspil in nuttelose studies en ondersoekinge, wat seker nie kon dien om my vir die lewenstryd te bewapen nie. Ek was altyd geneig tot die studie van die geheimsinniger dinge in die natuur en in die menslike siel (pp. 20–21).

Laramie het ook in die Britse Museum die geskiedenis van die Indiese tou- en mango-toertjie nageslaan. Hierdie gegewens toon bepaalde ooreenkomste met Marais se verblyf in Londen (kyk 3.4). (Dit is volgens Rousseau (1984c: 441) ook vanuit 'n biografiese oogpunt belangrik “omdat hy [Marais – JLM] daarin, miskien deels onbewus, 'n satiriese beeld gee van die man wat hy in sy oë geword het. Hy self is Laramie die Wonderwerker, die vroeër magtige towenaar wat nou soos 'n verloopte Don Quixote op 'n maer perd en met gelapte klere deur die wêreld sukkel [...]”.)

Teen die einde van die verhaal ontmasker dr. Roubaix Laramie as 'n bedrieër wat deur hipnose vinnig ryk wou word. Laramie het hierna geen ander keuse as om met sy rewolwer selfmoord te pleeg nie. (Die slot herinner enigszins aan “Diep rivier” in *Die leus van Magoeba en ander verhale* waarin Juanita ook regstreeks as gevolg van haar eie toedoen aan haar einde kom wanneer dit aan die lig kom dat dit sy is wat die mambas na die plaas toe aangelok het.) Laramie se ontmaskering as 'n pseudowetenskaplike het tot die ineenstorting van sy wêreld gelei.

In Marais se bellettristiese prosa is daar dus, soos nou reeds duidelik moet wees, meermale 'n belangstelling in die geheimsinnige en onverstaanbare. Die pogings wat aangewend word om wetenskaplike verklarings vir dié verskynsels aan te bied, gee aanleiding tot boeiende besinning oor rasionaliteit en nie-rasionaliteit. 'n Mens kom as 't ware onder die indruk dat Marais sterk partydig vir die wetenskaplike feit en uitleg is, maar tog ook die grys gebiede van die wetenskap verken.

Met sy Engelse opvoeding moet Marais deeglik met boeke uit die negentiende eeu kennis gemaak het, waaronder Edgar Allan Poe (1809–1849) se speurverhale en sielkundige rillers, waaraan 'n aantal van Marais verhale en afwykende personasies

herinner. Daarbenewens was daar die “bonatuurlike” verhale van tydgenootlike Afrikaanse skrywers soos C. Louis Leipoldt (1880–1947)²³ en C.J. Langenhoven (1873–1932), waarin die skrywers probeer het om ’n sfeer van betroubaarheid en feitelikheid te skep en dikwels ook pseudowetenskaplike feite aangebied het. Hierdie verhale was moontlik juis ’n kenmerk van die laat-romantiek, net soos die speurverhaal tipies van die modernisme, en ruimtefiksie tipies van die postmodernisme is.

Na aanleiding van die publikasie van Marais se *Versamelde werke* (J.L. van Schaik, 1984) in twee dele onder redaksie van Leon Rousseau²⁴ meld Elize Botha (1987: 135) dat waar Marais se wetenskaplike en verbeeldingsprosa “so digby mekaar staan, word dit opnuut duidelik hoe hy steeds, in albei prosasoorte, ‘wonderbaarlike verskynsels’ aan die orde stel, dikwels deur middel van ’n besondere verteller”. Volgens Elsa Nolte (1994: 11) handel Marais se “stories [...] dikwels oor wonderbaarlike gebeurtenisse en hy wend allerlei tegnieke aan om sy toehoorders of lesers te laat glo in die wonderbaarlikhede. Hy wil hulle dus onder die indruk bring van die outentisiteit daarvan.”

In die voorafgaande bespreking is probeer om kortliks aan te dui hoe Marais te werk gegaan het om op hierdie besondere manier met sy lesers te kommunikeer en hoe dit tot heelwat variasie in sy oeuvre lei. In sy prosa bou Marais ’n profiel van ’n besondere, betroubare verteller op, wat in sy belletristiese prosa geloofwaardigheid aan sy vertelling gee.²⁵ Dat hierdie beeld van die verteller in Marais se belletristiese werk bestaan, is van buitengewone betekenis vir ’n beskouing van sy wetenskaplike prosa, soos in hieropvolgende hoofstukke sal blyk.

4.5 Samevatting

Uit die voorafgaande bespreking kan ’n aantal afleidings in verband met Marais as joernalis, literêre kritikus en skrywer van belletristiese prosa gemaak word. Hierdie afleidings is ook vir die bespreking van sy wetenskaplike prosa in die volgende drie hoofstukke van belang.

As joernalis het Marais ’n buitengewone gevoeligheid vir die politiek van die

era kort voor die Anglo-Boereoorlog gehad en kompromisloos verslag gedoen oor die ongerymdhede wat hy in die ZAR aangetref het. 'n Mens sou hom vandag 'n tipiese voorbeeld van 'n ondersoekende joernalis kon noem, wat daarop ingestel was om die openbare mening te beïnvloed. Ook in sy literêre kritiek is waarheidsgetrouheid 'n belangrike kriterium. Dit het hy klaarblyklik ook op sy eie skeppende skryfwerk van toepassing gemaak.

Byna al Marais se belletristiese prosa het oorspronklik in koerante en tydskrifte verskyn, maar dit was eers ná sy dood moontlik om 'n enigszins volledige beeld van die skrywer as prosaïst te vorm. Die verhale in Marais se oeuvre handel oor buitengewone en dikwels (oënskynlik) onnatuurlike en raaiselagtige gebeure, het dikwels 'n antropologiese strekking en onderstreep sy skerp waarnemingsvermoë en kennis van die natuur. Geloofwaardigheid word in al die tekste nagestreef en bewerkstellig “met presiese besonderhede van plek, tyd en omstandighede (‘kleur’ van die Afrikaanse milieu), dat die waarskynlikheidsindruk volkome is” (Antonissen, 1973: 94). Sodoende word daar op 'n besondere manier met die leser gekommunikeer om te verseker dat hy/sy die verteller as geloofwaardig aanvaar. Marais het waarskynlik baie daartoe bygedra om die soms nog bygelowige lesers van sy tyd (en daarna!) van die belangrikheid van rasonele verklarings vir verskynsels in die natuur te sensitiseer.

In sekere opsigte staan Marais se belletristiese en wetenskaplike prosa na aan mekaar, wat sommige letterkundiges se pogings verklaar om “die stem van die storieverteller” (Marais se eie frase uit die gedig “Die townares”) en 'n bepaalde artistieke ordening in die wetenskaplike tekste te beklemtoon (Botha, 1980: 112–118) en selfs tot die wese daarvan te verhef (kyk Du Randt, 1969: 6–11, en 1977: 2). In die literêre kritiek word die klem meermale op die literariteit geplaas om die teks as 't ware vir die literatuur toe te eien, terwyl daar weinig aandag aan die wetenskaplikheid van die tekste gegee word. By Du Randt (1968b en 1969: 6–11) is daar byvoorbeeld 'n ontkenning van die “wetenskap-like’ aard” van *Burgers van die berge*.

Die wyse waarop Marais doelbewus wetenskaplike prosa geskryf en daaraan 'n unieke karakter gegee het, word in die volgende drie hoofstukke ondersoek.

AANTEKENINGE

1. Daar bestaan 'n betreklike mate van eenstemmigheid oor hierdie kategorieë. Du Toit (1940) wy afsonderlike hoofstukke aan Marais as joernalis en kritikus, asook aan sy wetenskaplike en letterkundige prosa. Volgens Van Dyk (1967: 1–2) kan Marais se prosawerke “rofweg in twee groepe verdeel word, naamlik half-wetenskaplike en verhalende prosa”. Du Randt (1969) onderskei tussen “dokumentêre en wetenskaplike prosa”, verhale en sketse.
2. Hoewel dit nie die doel van hierdie studie is om breedvoerig oor Marais se joernalistieke prosa verslag te doen nie, is dit nodig om die volgende opmerkings van Marais en Marais (1998: 663) in dié verband aan te haal:

Navorsing oor Marais se joernalistieke werk kan vandag 'n baie interessante studie oplewer. Ongelukkig is hierdie onderwerp só lank verwaarloos dat dit vandag onmoontlik sal wees om 'n volledige beeld saam te stel. Talle van Marais se koerantbydraes in *Land en Volk* – verskeie hoofartikels, wat uiters belangrik is in die bepaling van Marais se literatuuropvattinge en politieke standpunte, asook 'n reeks 'Jakkals en Wolf'-stories – is vir vandag se navorser bykans heeltemal ontoeganklik as gevolg van die swak toestand van die koerant. Groot dele van die mikrofilmproduksies daarvan is heeltemal onleesbaar en sekere jaargange van die koerant bestaan selfs nie meer nie.

3. Oor Marais se betrokkenheid by die joernalistiek skryf Preller (1925: 180–206), Du Toit (1940: 24–72) en Rousseau (1984c: 26–104).
4. Nog besprekings oor Marais as literêre kritikus is dié van Du Toit (1940: 138–152), Wiehahn (1965: 12–13) oor sy poësiekritiek en Snyman (1982: 51) oor sy prosakritiek.
5. Die standpunt dat 'n digter aan sy gedigte moet werk, is deur P.C. Schoonees gekritiseer (o.m. in *Die Brandwag*, 25.10.1920), terwyl Preller (in dieselfde uitgawe van *Die Brandwag*) die enigste een is wat Marais se standpunt verdedig.

6. Volgens P.J. Nienaber (1980: 12) het hy dié verhale, wat oorspronklik in *Ons/Die Vaderland* verskyn het, opgeneem in dié postume bundels, wat deur die Afrikaanse Pers-Boekhandel gepubliseer is. (In 1951 versamel Nienaber ook 'n aantal artikels en resensies oor Marais se lewe en werk in *Eugène Marais: Die groot eensame*.) Nienaber se rol as samesteller van Marais se werk word nêrens in Rousseau se latere samestellings vermeld nie.
7. Dit was een van die eerste drie boeke wat in 1959 deur die nuwe firma Human & Rousseau gepubliseer is (kyk Steyn, 1992a: 217).
8. Volgens Kannemeyer (1983: 235) is Marais se *Dwaalstories* die “hoogtepunt in sy oeuvre as sodanig”.
9. J. van Melle het reeds in 1953 'n waarderende bespreking van “Klein Riet-alleen-in-die-Roerkuil”, “Die lied van die reën” en “Die reënbul” in *Dwaalstories* geskryf. Dit is egter N.P. van Wyk Louw wat in *Vernuwing in die prosa* (1973: 135–136) die aandag pertinent op hierdie verhale laat val het deur dit “van die grootste prosa in ons taal” te noem. “Dis prosa wat ons jong skrywers van buite moet ken – en dan in geen, geen enkele opsig [...] na-aap nie”. Van Wyk Louw se woorde word deur André P. Brink (1975: 125) geëggo wanneer hy sê dat Marais se *Dwaalstories* “nie sommer maklik in Afrikaans geëwenaar [sal] word nie”.
10. Hansie Pienaar en Koos Prinsloo het hierdie lys in samewerking met vyf Afrikaanse letterkundiges (T.T. Cloete, Ampie Coetzee, J.C. Kannemeyer, Charles Malan en Merwe Scholtz) opgestel (kyk Galloway & Von Wielligh, 1987: 232). Die enigste ander prosawerk op dié lys wat uit die tydperk voor Sestig dateer, is Van Melle se *Bart Nel*.
11. Die skilder Erich Mayer (1872–1960) het 'n skets van ou Hendrik gemaak, sodat daar inderdaad 'n visuele voorstelling van hom bestaan (kyk Du Toit, 1940: 192; Marais, 1984: 1286; en Rousseau, 1986: 183). In die heruitgawe en daaropvolgende herdrukke van *Dwaalstories* wat sedert 1959 by Human & Rousseau verskyn het, is hierdie tekening weggelaat. Dit is waarskynlik gedoen nadat die kunstenaar Katrine Harries spesiaal sketse vir dié uitgawe gemaak het (kyk Marais, 1959).

12. Die volgende uitspraak van Van Melle (1953: 41) toon dat Marais se outeurskap van *Dwaalstories* by geleentheid in twyfel getrek is:

Daar is [...] rede om aan te neem dat Marais die verhale [wat hy by Hendrik gehoor het – JLM] nie noemenswaardig verander het nie, want dit lyk vir my onwaarskynlik dat hy dit sou kon gedoen het sonder dat dit by aandagtige lesing merkbaar sou wees. Dat hy self die verhale sou samegestel het, lyk vir my nog onwaarskynliker, want Marais is nie 'n kunstenaar wat groot prosa geskryf het nie, en die genoemde drie verhale is so meesterlik dat ek twyfel of hy ooit in staat sou gewees het om vertellings van so 'n hoë kunsgehalte te lewer.

Letterkundiges het egter sedertdien oor ten minste “Klein Riet-alleen-in-die-Roerkuil” anders geoordeel. Botha en Snyman (1983: 14) se bewyse dat daar “op die eenvoudige grondplan 'n fyn-gevoegde konstruksie van ‘karakter-as-noodlot” is, Cloete (1992a) se ontleding van die paradigmatische opbou en Marais (1994b) se bespreking van die gebruik van persoons- en plekname in dié verhaal bewys dat Marais in der waarheid 'n groot outeursaandeel in die strukturering van die verhaal gehad het. W.S.H. du Randt (1969: 36) se bewering “dat die Boesmanagtigheid in geen geringe mate nie 'n masker was om die kunstenaarskap van Marais self op dramaties-ironiese wyse te verbloem” lê die aksent dus verkeerd. Hendrik se rol hoef nie geringgeskat te word nie.

Ander besprekings van *Dwaalstories* is dié van Nienaber-Luitingh (1958, 1959 en 1961), J.L. Steyn (1961), W.S.H. du Randt (1965: 52–125, 1968a en 1969), Alet Mihálik (1988) en G.A. Jooste (1983, 1990, 1991a en 1991b). Die verhaal in hierdie bundel wat tot dusver die meeste aandag gekry het, is sonder twyfel “Klein Riet-alleen-in-die-Roerkuil”.

13. Volgens Carol R. Ember en Melvin Ember (1996: 2) is antropoloë “curious about the typical characteristics of human populations – how and why such populations and their characteristics have varied – throughout the ages”.
14. Die bundel is op versoek van Eugène Marais jr. hersien en verbeter (Rousseau, 1984a: 1277), en in 1946 deur J.L. van Schaik uitgegee. By die Afrikaanse Pers het die bundel ses herdrukke beleef.

15. P.D. van der Walt (1964: 10–11) bevind dat Marais “nie oor boertjies en armblankes [skryf] soos bv. Van Bruggen nie, maar oor merkwaardige figure, dikwels skurke (maar dan met vergoelike eienskappe, soos die ridderlike perdedief, Jaap van Deventer) en afwykende tipes. Hy toon egter ’n duidelike voorkeur vir die beste produkte van die Boerenasie.”

Volgens L.C. Minnaar (1972: 212) is die personasies in Marais se belletristiese prosa “byna voor die voet uitsonderlike wesens, net soos die gebeure en tydruimte uitsonderlik, buitengewoon is. Marais is in dié opsig romantikus: die alledaagse werklikheid, dié middelslag-mens kom byna nooit in sy verhale voor nie.”

16. Na aanleiding van “Die huis van die vier winde” maak Rousseau (1984a: 1277) die volgende stelling oor dr. De Roubaix: “Die versoeking is sterk om te vermoed dat Marais met dr. Paul de Roubaix ’n karakter geskep het met wie hy kon identifiseer, in wie hy miskien ’n ideale self gesien het.” In Rousseau (1984a: 1277) se aantekening by “Die spookbul van Farellone” bespiegel hy verder: “Indien [...] Marais hom as Paul de Roubaix gesien het, op wie is die karakter van Sois de Ville dan gebaseer? Die kombinasie herinner ewenwel aan Sherlock Holmes en dr. Watson.”

17. Marais (1937a: 93) beskryf Juanita Perreira as “’n jong gekleurde meid, so lig van kleur egter dat ek haar, met die eerste oogopslag, as ’n besondere donker, blank brunette aangesien en byna met die hand gegroet het”. Hierdie beskrywing is deur Rousseau in Marais (1984: 703) verander en Juanita word “’n jong gekleurde vrou” genoem.

Etienne van Heerden (1987: 154–188.) toon aan hoe opeenvolgende bloemlesers raspejoratiewe in “Diep rivier” deur woorde vervang het wat op daardie moment “aanvaarbaar” was. Merwe Scholtz (1994b: 253) noem dit in die “Nawoord” tot *Meesterverhale van Eugène N. Marais* “die tans aanvaarde, neutrale benaminge”. Van Heerden (1989: 84) lewer soos volg kommentaar op die praktyk:

’n Poging om die literatuur te ontsmet by wyse van neosensuur en taktvolle voorskryfpraktyk kom neer op ’n ontkenning van die geskiedenis. Om die literêre teks, wat historisiteit as inherente eienskap het, nou te laat meespeel in ’n proses van maatskaplike suiwering en heroorweging van waardes, is ’n vorm van sensuur wat

aan veral die Afrikaanssprekende 'n gedeeltelike geheue wil opdring.

18. J.P. Smuts (1972: 296) maak die volgende uitspraak oor die rol wat “Diep rivier” in die uitbeelding van gekleurde mense in die Afrikaanse literatuur speel:

Vir die eerste keer in die Afrikaanse prosa word basiese probleme van nie-blankeskap op 'n naastenby volledig-menslike vlak gehanteer. So word hierdie verhaal dan 'n voorloper van latere pogings om die nie-blanke op verantwoordelike en ernstige wyse uit te beeld, in die besonder van die siening van die halfbloed-karakter soos dit later veral deur Elsa Joubert ontwikkel word.

19. Oom Dirk Brink het “die wonderlike gawe besit om alle wilde diere binne kort tyd mak te maak en by die skuuste soveel vertrouwe te skeep dat hulle hom nie alleen as beskermer nie, maar dikwels as beminde vriend beskou het. Ten tyde van hierdie besoek aan Avontuur was hy woonagtig op 'n eensame en afgeleë plasië diep in die berge” (Marais, 1937a: 109). Dit is waarskynlik dieselfde persoon as die oom Dirk in “n Voëlparadys” in *Sketse uit die lewe van mens en dier* (1928b; in 1937 heruitgegee as *Die mielies van Nooitgedacht*).
20. Die leser kan hierdie afleiding onder meer na aanleiding van die volgende uitspraak in “Die man te perd” maak:

Ek was destyds Spesiale Vrederegter en het gewoon op die plaas N op die aangehegte kaart. Die plaashuis was ongeveer anderhalf myl van die polisiestasië waar ek een maal in die week hofsitting hou (p. 106).

Marais is in Junie 1911 as resident-vrederegter met “hof en tronk op die plaas Rietfontein 1638” (Du Toit, 1940: 20) aangestel.

Rousseau (1984a: 1284–1285) het Marais se gebruik van werklike plekke en selfs persone ten einde die verhaal die skyn van werklikheid te gee as besonder oortuigend ervaar. Dit het ook ten opsigte van “Die man te perd” gegeld. “Ek het aangeneem dat dit op werklike gebeure gebaseer was totdat Marais se seun my ontugter het.”

21. “Swart bobbejane of amnestie” handel oor ’n besoek wat die verteller saam met die ou woestynjagter Jan Wessels aan die Kalahari gebring het om na die seldsame swart bobbejane te gaan soek, wat een van ’n aantal afwykings in die kleur van bobbejane verteenwoordig wat in Suider-Afrika voorkom. “Voorheen egter, het die swart bobbejaan taamlik dikwels voorgekom. Sy vernaamste gebied het weswaarts van die Betsjoenalandse grens die Kalahari ingestrek” (p. 76). In die res van die verhaal speel bobbejane geen rol nie.
22. Toe Marais hom aan die begin van 1897 as student by die Inner Temple in Londen ingeskryf het, is daar volgens Rousseau (1984c: 106) aangeteken dat hy “the son of Jan Christiaan Nielen Marais, Pretoria, South African Republic, advocate” was. Marais se vader was egter nooit ’n advokaat nie.
23. Volgens M.S.B. Kritzinger (1934: 84) herinner “Marais se misterieverhale [...] onwillekeurig aan dié van Leipoldt. Al twee skrywers teken die plaaslike omstandighede haarfyn om die illusie van die werklikheid te skep.”
24. Rousseau se redaksionele versorging van die *Versamelde werke* het hom kwaai kritiek op die hals gehaal. Volgens E. Lindenberg (1984: 18) verskaf die uitgawe nie aan die student “die allernoodsaaklikste dokumentasie nie. Die opmerking dat die versameling ‘naastenby volledig’ is, klink tergend vaag, asook die nonchalante mededeling dat ‘omtrent alles’ wat reeds in boekvorm verskyn het, opgeneem is.” Lindenberg maak ook beswaar omdat Rousseau nie “vermeld op watter spesifieke teks of variant hy staatmaak as outentiek” in sy veranderings nie. “Geen betoog is nodig om te bewys dat die uitgawe vir wetenskaplike doeleindes van nul en gener waarde is nie.”

Johann Johl (*Beeld*, 2.7. 1984) en Johann Lodewyk Marais en Renée Marais (1998: 667–668) se besware teen die uitgawe sluit by dié van Lindenberg aan. Marais en Marais kom tot die volgende gevolgtrekking:

Die ondersoeker wat vandag oor Marais navorsing wil doen, sal ongelukkig om hierdie rede die oorspronklike, ongewysigde uitgawes moet opspoor en raadpleeg omdat die redaksionele wysigings nie in die *Versamelde werke* aangedui word nie. Sodoende word die probleem van onverkrygbare uitgawes dus nie werklik vir die navorser opgelos nie.

Hierteenoor verdedig Botha (1987: 136) die aanpassings en veranderings wat Rousseau in Marais se taal en styl aangebring het op grond van die volgende:

'n Mens moet maar daarop let hoeveel van die tekste oorspronklik koerant- en populêre tydskrifwerk was. Daarin is seker 'n gepaste motivering geleë dat die *Versamelde werke* geredigeer is met die oog op toeganklikheid, ook vir die algemene leserspubliek van vandag.

25. Op grond van die frekwensie waarmee sekere van Marais se verhale in bloemlesings gepubliseer is, kan beweer word dat “Klein Riet-alleen-in-die-Roerkuil” (in *Dwaalstories*), “Salas y Gomez” (in *Die huis van die vier winde*) en “De boom in het midden van den hof” en “Diep rivier” (in *Die leeus van Magoeba en ander verhale*) die hoogste deur bloemlesers aangeslaan is. Drie van die vier verhale berus op (pseudo-)wetenskaplike gegewens.

HOOFSTUK 5

MARAIS SE WETENSKAPLIKE PROSA OOR TERMIETE

5.1 Inleiding

In die volgende drie hoofstukke word Marais se wetenskaplike prosa van naderby beskou. Drie “groepe” wetenskaplike tekste kan in sy oeuvre onderskei word, naamlik dié oor termiete, bobbejane en ander wetenskaplike onderwerpe. In hierdie hoofstuk en in hoofstuk 6 word Marais se wetenskaplike prosa oor sy etologiese waarnemings van onderskeidelik termiete en bobbejane in die Waterberg behandel, terwyl die bespreking van sy wetenskaplike prosa in hoofstuk 7 die lesers ’n kykie gee in sy benadering tot onderwerpe soos droogte, slange en voëls.

In die besprekings van elke “groep” wetenskaplike tekste sal aandag gegee word aan die omstandighede waarin die teks(te) tot stand gekom het. In hierdie hoofstuk word Marais se belangstelling in en eerste kennismaking met termiete byvoorbeeld toegelig. Hierbenewens word die manier beskryf waarop Marais sy navorsing gedoen het. Dan word die publikasiegeskiedenis van *Die siel van die mier* (1934) ondersoek, asook die ontvangs wat die werk te beurt geval het. Daarop volg ’n uiteensetting van die wyse waarop Marais sy bevindinge oor die termiete aangebied het en word die betekenis daarvan onder meer na aanleiding van die voorafgaande bespreking bepaal. Die hoofstuk sluit af met ’n samevatting.

Chronologies gesien het Marais sy navorsing oor die termiete eers gedoen nadat hy tussen 1907 en 1909 op die plaas Donkerhoek saam met Alec Austin in die Bobbejaankloof gebly het om bobbejane te bestudeer (kyk 6.2). Aangesien die grootste deel van *Die siel van die mier* egter reeds van 1925 tot 1926 en in 1931 as ’n reeks in *Die Huisgenoot* verskyn het, word dié onderwerp eerste bespreek. Marais se belangrikste publikasies oor bobbejane, naamlik *Burgers van die berge* (1938) en *The soul of the ape* (1969), sou eers heelwat later, na Marais se dood, in boekvorm verskyn, sodat ’n meer volledige beeld van Marais se geskrifte oor die bobbejane eers ná dié oor die termiete gevorm kon word. Dit is terugskouend ter sake om met

hierdie chronologie rekening te hou.

Deur oor sowel termiete as bobbejane te skryf, het Marais aan twee “pole” in die dierewêreld aandag gegee. Die termiet verteenwoordig ’n laer vorm van lewe, maar met ’n gesofistikeerde sosiale struktuur. Die bobbejaan, daarenteen, is ’n prismaat en verteenwoordig ’n hoër vorm van ontwikkeling, wat met dié van die mens vergelykbaar is. Vir vergelykingsdoeleindes was dit vir Marais belangrik om na lewende wesens te kyk wat so ver uitmekaar lê.

Hierdie hoofstuk oor Marais se werk oor termiete en veral *Die siel van die mier* sal hopelik vrae soos die volgende beantwoord: Hoe pas Marais se werk in by ander navorsing oor termiete en sosiale insekte? Op watter wyse het Marais sy insigte en waarnemings oor die termiete aan die leser oorgedra? Hoe is sy werk ontvang? Watter betekenis kan ons vandag aan *Die siel van die mier* heg? En watter bydrae het die polemië oor Maurice Maeterlinck se oornames in sy boek *La vie des termites* (1926) in die kanoniserings van *Die siel van die mier* gespeel? Die antwoord op hierdie en ander vrae sal dit hopelik moontlik maak om hierdie seminale teks beter te verstaan.

5.2 Ontstaansomstandighede

Suider-Afrika beskik oor ’n besonder ryk en geskakeerde insekfauna, waarvan 26 ordes, 579 families en ongeveer 80 000 spesies reeds beskryf is. Hierdie oorfloed aan insekte kan grootliks toegeskryf word aan “the diversity of habitat types in the region which range from harsh desert lowlands to high mountains and evergreen subtropical forests, each of which has insect groups peculiar to it” (Scholtz & Holm, 1985: 1). Die bestudering van hierdie insekte sou eers gedurende die twintigste eeu momentum kry en tot die vestiging van die entomologie as ’n professie lei.

Om te veronderstel dat insekte voor die twintigste eeu in Suider-Afrika geen aandag gekry het nie, sou natuurlik nie korrek wees nie. Voorbeelde hiervan is die voorkoms van die heuningby in Suid-Afrikaanse rotskuns (kyk Rudner & Rudner, 1970: 181)¹ en die hottentotsgot in volksverhale (kyk Miller, 1979: 16) van die San. Daarbenewens het Europese besoekers vroeg reeds in die binneland met insekte

kennis gemaak. Die Franse ontdekkingsreisiger en kunstenaar François le Vaillant (1753–1824) het byvoorbeeld 'n swerm bruinsprinkane op sy eerste reis langs die Klein Visrivier teëgekóm, daaroor in sy joernaal geskryf en ook tekeninge van 'n sprinkaan, 'n hottentotsgot en 'n bombardierkewer gemaak (kyk Skaife, 1973: 29–30). Gedurende die tweede helfte van die agtiende eeu het Linnaeus (kyk 3.4) en sy kollegas name aan baie van Suid-Afrika se insekte gegee. Vir byna 'n honderd jaar lank is byna al die taksonomiese beskrywing van Suid-Afrikaanse insekte in Europa gedoen met behulp van materiaal wat deur naturaliste en versamelaars daarheen gestuur is (kyk Scholtz, 1999: 54).

Die eerste Suid-Afrikaanse taksonome wat hier te lande formeel by die bestudering van insekte betrokke was, was Roland Trimen en Louis Péringuey. Hulle was onderskeidelik van 1877 tot 1895 en 1884 tot 1924 aan die Suid-Afrikaanse Museum in Kaapstad verbonde. Trimen het drie boekdele oor die skoenlappers van Suid-Afrika voortgebring, terwyl Péringuey hoofsaaklik oor kewers gepubliseer het (kyk Summers, 1975: 60–61). A.J.T. Janse, wat reeds aan die begin van die twintigste eeu as taksonoom in Pretoria werksaam was, is in 1909 by die Transvaal University College (later die Universiteit van Pretoria) as lektor in biologie in die nuut gestigte Departement Biologie aangestel (Scholtz, 1999: 54).

Gedurende die Victoriaanse tyd het amateurnaturaliste graag insekte sintuiglik waargeneem en versamel (kyk 3.4), maar die sistematiese bestudering van die wêreld se magdom insekspesies sou eers aan die begin van die twintigste eeu behoorlik op dreef kom toe die entomologie as 'n selfstandige dissipline begin funksioneer het. 'n Aantal navorsers se pionierswerk het wel die weg gebaan vir die deeglike waarneming en beskrywing wat die werk van die twintigste-eeuse entomoloë sou kenmerk. Hierdie pionierswerk het baie daartoe bygedra om die entomologie as 'n selfstandige dissipline te vestig.

Een van dié navorsers was die Fransman Jean-Henri Fabre (1823–1915) na wie Marais 'n paar keer in sy werk verwys het. Hoewel Fabre geen wetenskaplike opleiding gehad het nie en sy werk nie streng wetenskaplik was nie, lewer dit 'n waardevolle bydrae tot die kennis van insektegedrag. Met sy tiendelige *Souvenirs entomologiques* (1879–1907) het hy nuwe lig gewerp op veral dié insekte wat rondom sy woning in Sévignan in Provence, Frankryk, voorgekom het. Teen die

einde van sy lewe, toe die waarde van sy werk vir die eerste keer behoorlik besef is, is opvallende erkenning aan Fabre verleen en is sy boeke wyd geraadpleeg (kyk Fabre, 1922).

Gedurende die twintigste eeu het daar 'n ontploffing in die bestudering van insekte plaasgevind en is daar op Fabre se werk voortgebou. Twee persone wie se bydrae uit die eerste helfte van die eeu dateer en wat nog as pioniers beskou kan word, is die Belgiese skrywer en Nobelpryswenner Maurice Maeterlinck en die Suid-Afrikaner Eugène N. Marais. Maeterlinck se boek oor bye, *La vie des abeilles* (1901), was besonder gewild. Hy het selfs 'n halfeeue later nog waardering vir sy werk gekry van Karl von Frisch, wat in 1973 die Nobelprys vir sy etologiese bydrae oor bye met Konrad Lorenz en Niko Tinbergen gedeel het. In die inleiding tot *The dancing bees: An account of the life and senses of the honey bee* (1954) spreek Von Frisch hom gunstig oor, onder meer, Maeterlinck se *La vie des abeilles* uit. Von Frisch (1954: vii) noem dit 'n uitstekende stuk "natural history observation and a joy to the knowledgable; but the unscientific reader will find it hard to tell where the observation ends and the poetic fancy begins". In sy eie boek, sê Von Frisch (1954: viii), was hy "careful not to embroider imaginatively on the facts, which are poetic enough in themselves".² Vir die lesers van Marais se werk sou Maeterlinck se naam ten regte of ten onregte veral sinoniem met die beweerde oornames uit Marais se *Die siel van die mier* word (kyk 5.5).

Maar wetenskapsbeoefening word ook deur die owerheid moontlik gemaak. In Suid-Afrika was die aandag van die destydse Departement van Landbou en Bosbou aanvanklik op die bestryding van plaaginsekte soos malariamuskiete, sprinkane en termiete toegespits (kyk Lounsbury, 1940) en is entomologie by uitstek as 'n toegepaste dissipline beoefen. Nie elkeen wat in insekte belanggestel het, het hom egter aan die Departement gesteur of gebaat by die hulpbronne waarvoor dit beskik het nie. Een van dié persone was Marais, wat hom sedert 1907 op die Transvaalse platteland bevind het.

Marais se verblyf in die Waterberg het aan hom die geleentheid gegee om eerstehands kennis oor termiete op te doen. Die meeste van sy waarnemings is op die plaas Rietfontein gemaak, waar Marais van 1908 tot 1916 by die egpaar Gys en Maria van Rooyen gewoon het. Hoewel Marais miere en termiete elders in die

Waterberg waargeneem het, het Rietfontein sonder twyfel die grootste rol gespeel. Rousseau (1984c: 265) stel dit soos volg:

In al Marais se geskrifte oor miere vind ons uit die Waterbergse tydperk [...] geen verwysing na 'n ander oord as Rietfontein nie. En hoewel hy op baie plekke met miere en termiete moet 'gespeel' het, is sy ernstige navorsing – of ten minste die belangrikste deel daarvan – op Rietfontein gedoen. Die plek was die rante agter die opstal, waar geen landerye aangelê is nie.

Dit is egter nie net die (toevallige) ruimte waarin Marais hom bevind het wat 'n rol gespeel het in sy besluit om termiete te bestudeer nie. In 'n brief aan Wilhelm Spilhaus op 24 Maart 1926 het Marais (aangehaal in Du Toit, 1940: 173–174) soos volg oor sy navorsing oor die bobbejane geskryf:

It was here that we first came into contact with the communal mind. We realized in time that the troop was dominated by a psyche which resided in no single individual. It induced behaviour which, in the case of human society, we call 'moral', 'altruistic'. We could end this conduct by separating an individual from the troop. We saw and demonstrated experimentally that the 'unselfishness' of the 'moral law' was in reality the intense selfishness of the communal mind, which, in its own self-defence, never hesitated to sacrifice a whole succession of individuals.

Hierdie waarnemings en insigte was die direkte voorloper van Marais se werk oor die termiete, soos uit die volgende opmerkings uit dieselfde brief blyk:

It was the study of this communal soul which sent us to the termites. Its manifestation here is much more easily comprehended since it is not interfered with by the activity of the individual soul and *resides in a single individual*. [...]

You will see, therefore, that our interest in the behaviour of insects and plants was quite incidental to the real investigation which we were making, and you can never imagine into what divergent lines of study it repeatedly side-tracked us. And we were working all the time (from one point

of view) under the most disadvantageous conditions [...].

Al het Marais by ten minste een geleentheid, naamlik op 28 Maart 1927, via Gustav Preller termieteksemplare aan die Departement van Landbou en Bosbou in Pretoria gestuur,³ het hy deurgaans 'n amateur gebly en nooit by enige van die Departement se aktiwiteite betrokke geraak nie. Marais se navorsing oor termiete en sy verslag daaroor in *Die siel van die mier* dateer dus uit 'n tyd toe die entomologie wêreldwyd en in Suid-Afrika nog in sy kinderskoene gestaan het.

Marais se artikels oor die termiete het gedurende die middel van die 1920's in die Nasionale Pers-weekblad *Die Huisgenoot*, verskyn waarin daar in dié tyd ook ander populêr-wetenskaplike artikels verskyn het (kyk 5.4). Sandra Swart (1999: 5) bevind die volgende in verband met die “nasionalistiese tydskrifte” waarin Marais sy wetenskaplike prosa gepubliseer het:

The nationalist magazines, in which Marais was to publish, were an attempt to create a distinct Afrikaans cultural identity, to establish and then maintain standards of *Taal* purity. They were also an attempt to uplift and educate the growing underclass of poor whites.⁴

5.3 Navorsing

Marais se navorsing in die Waterberg was as sodanig baanbrekerswerk aangesien dit waarskynlik “the first scientific research of any kind, apart from earlier prospecting” (Walker & Bothma, 2000: 43) verteenwoordig. Soos reeds vermeld, is Marais se waarnemings van verskillende soorte termiete (waaronder die Natalse termiet, *Macrotermes natalensis*)⁵ hoofsaaklik op die plaas Rietfontein gedoen. Marais (1934: 152) skryf soos volg oor hierdie besondere plek:

Net agter die huis op Rietfontein is daar 'n reeks rante wat die plaas middeldeur sny. Op die kruin van die rant was 'n menigte miershope van 'Waterberg'-termiete.

Volgens Marais het hy “vir ’n tydperk van tien jaar ons miere en termiete af en toe bestudeer in verband met ’n ondersoek in dierlike gedrag. Die ondervinding is toe opgedaan dat so ’n ondersoek byna elke dag wonderes aan die dag lê” (p. 11).

Marais se studie van die termiete was egter nie beperk tot die plaas Rietfontein of die Waterberg nie. In *Die siel van die mier* word daar ander plekke genoem waar Marais met termiete te doene gekry het. Die vlieënde termiete wat Marais in “onbewoonde Midde-Afrika” (p. 94) gesien het, dateer waarskynlik van die reis wat hy in 1902 ná sy verblyf in Europa langs die ooskus van Afrika onderneem het (kyk 3.2). Gegewens oor termietbouwerk in die hoofstuk, “Eerste boumeesters in die natuur”, het hy “gedurende ’n reis deur die vallei van die Limpopo en die Laeveld van Zoutpansberg” (p. 162) ingesamel en toe ook ’n aantal foto’s geneem. Op Preller se plaas Pelindaba, wes van Pretoria, waar hy jare later sy laaste ure sou deurbring, het hy en Preller “klippe van tien en twaalf pond gewig hoog binne die miershope van *Eutermes*” (p. 165) gevind. Jare nadat Marais uit die Waterberg weg is, het hy vir die eerste keer die geleentheid gehad om “die sielkundige lewe van die termiet op [sy] gemak gade te slaan: dit is die gedrag van die koningin as ’n aktiewe deel van die samelewing” (p. 173). Hierdie geleentheid het hom in Pretoria voorgedoen in “’n ou huis in Arlouis-laan wat jare reeds deur termiete beset is” (p. 173). Die meeste van die inligting in die slothoofstuk, “Die koningin in haar sel”, is op hierdie waarnemings gebaseer.⁶

Volgens Erik Holm (1989: 5) het Marais in sy navorsing oor termiete feitlik uitsluitlik van “direkte waarneming” gebruik gemaak. Marais noem dan ook meermale hoe hierdie direkte waarneming verloop het, waarvan daar heelwat getuienis in *Die siel van die mier* is. Dit het onder meer gepaard gegaan met “geduldig kyk en wag” (p. 14) om te sien wat die termietkoningin gaan doen nadat sy die eerste keer gevlieg het, soms na jare se wag vir genoeg reën, en haar vlerke verloor het. Gedurende die grootste droogte wat die Waterberg “binne mensekennis” (p. 152) beleef het (kyk 7.2), het Marais in een van die putte (of “grag”, p. 154), wat gegrawe is om na water te soek, dag en nag gesien hoe die termiete ’n stryd voer om tot honderd voet onder die aarde water en messelstof vir hulle oorlewing in die hande te kry (pp. 154–160). Die droogte wat die Waterberg in 1914 beleef het, het tot ’n toename in die voorkoms van termiete bygedra.

Marais ondersoek nie bloot sintuiglik nie, maar eerder “op die klassieke model, direk met sy skerp verstand. Sy sintuie sien of beaam as ’t ware wat sy gees reeds gesien het” (Holm, 1989: 5). Op hierdie manier is hy in staat om met nuwe perspektiewe (soos in verband met die eenheid van die termietnes) vorendag te kom. Dit wat Marais in sy gees “reeds gesien” het, is ook bepaal deur sy kennis van die werk van voorgangers soos Ernst Hückel, Auguste Forel en Claude Fuller, na wie hy in die teks van *Die siel van die mier* verwys. Dit is egter veral Charles Darwin se evolusieleer (kyk 3.4) waarmee Marais deurlopend rekening hou, en waarvan die hele boek getuig. Hiervan het Marais geen geheim gemaak nie, soos uit die volgende uitspraak blyk: “Die leser sal sien dat ek nog vas staan by die eerste teorie van Darwin” (pp. 47–48).⁷

Daar moet in gedagte gehou word dat Marais die eerste dele van *Die siel van die mier* eers geskryf het sowat agt jaar nadat hy die Waterberg permanent verlaat het. Dit is daarom moontlik dat hy die waarnemings wat hy gedoen het, herinterpreteer het in die lig van latere leeswerk wat hy veral met die oog op die skryf van *The soul of the ape* onderneem het (kyk 6.2). Die proses om oor die termiete na te dink en tot nuwe insigte oor hulle te kom, het waarskynlik tot 1931 geduur toe Marais se laaste artikel oor die onderwerp in *Die Huisgenoot* gepubliseer is.

Marais maak ook in *Die siel van die mier* van enkele eksperimente melding, wat die wetenskaplike indruk van die teks verder versterk. Die eerste eksperiment wat vermeld word, is dié met een van die geelvinkspesies (“enigeen kan vir die eksperiment gebruik word”, p. 40). Om vas te stel wat “erflike geheue in die siel van instink beteken” (p. 41), het Marais vier geslagte geelvinke onder kanaries laat uitbroei. Sou hulle vinkgedrag om nesses te vleg en hulle eetgewoontes teen die vierde geslag verander het? Marais skryf self verder:

En toe neem ons die vierde geslag en gee die voëltjies alles wat hulle in ’n normale lewensloop in die natuur sou kry. Onthou nou dat hulle vir *vier geslagte* nog nooit ’n gevlegte nessie gesien het nie. Uit *eie ondervinding* kan die voëltjie onmoontlik weet wat om te doen in die natuur. Van eie geheue kan daar g’n sprake wees nie. Ons het verwag dat daar ten minste wysiging van normale gedrag bespeurbaar sou wees, maar daar was nie! Toe die tyd

kom, gaan die voëltjies geweldig aan die vleg.

Nog voorbeelde van eksperimente is die merk van termiete met behulp van 'n haarpenseel “met 'n klein kolletjie rooi op die agterlyf” (p. 44) om bepaalde bewegings dop te hou; die verwydering, op verskillende maniere, van gewone huisakkedissies se sterte met 'n dun, skerp opereermes om te sien hoe een of meer sterte (soos torinkies op 'n miershoop) gefabriseer kan word (pp. 83–84); die gebruik van chloroform op “'n klomp van sestig 'kafferbökkies” om die verwantskap tussen geboortepyn en moederliefde vas te stel om vas te stel of hulle hulle lammers sal aanvaar; die aanraak van die termietkoningin met “'n glashaar in swaelsuur gedoop” om vas te stel of sy pyn kan verduur (p. 121); en 'n reeks eksperimente, in die Laeveld gedoen met “'n dosyn van die sterkste staalmagnete” (p. 166), om vas te stel op watter wyse magnetisme termiete affekteer.

Marais meld ook 'n aantal hulpmiddels waarvan hy gebruik gemaak het, waaronder 'n mikrofoon (pp. 27),⁸ 'n mikroskoop (pp. 27, 56, 103, 156 en 168),⁹ 'n vergrootglas (p. 76)¹⁰ en 'n notaboek (p. 54).¹¹ Dit is nie altyd duidelik presies hoe hy hierdie instrumente gebruik het nie, maar om die detail te kon waarneem van die lewe van die termiete waaroor hy skryf, sou hy sekerlik van ten minste 'n vergrootglas gebruik moes maak. Benewens die feit dat al hierdie instrumente erkende hulpmiddels van die wetenskaplike is (kyk Durrell & Durrell, 1985: 253–255), dra die verwysing na die instrumente veral by die “gewone leser” daartoe by om 'n sfeer van sofistikasie te skep.

In sowel *Die siel van die mier* as in Marais se werk oor die primate in veral *Burgers van die berge* en *The soul of the ape* (kyk hoofstuk 6) maak die leser met Marais se bydrae tot die etologie kennis. Aangesien hierdie dissipline van soveel belang is in die gesprek oor Marais se wetenskaplike prosa, is dit gepas om hier 'n een en ander daaroor te sê, al was hierdie vertakking van die wetenskap nog nie in Marais se tyd as wetenskaplike studieterein bekend nie.

Hoewel die gedrag van diere reeds eeue lank bestudeer word, was dit veral gedurende die negentiende eeu en met die werk van Charles Darwin dat die grondslag vir hierdie benadering tot die bestudering van diere se gedrag gelê is. Verleë Darwin se hoofstuk “Instinct” in *The origins of species* (1859) en *The*

expression of the emotions in man and in animals (1872) het nuwe kwessies onder die aandag van wetenskaplikes gebring. Die ontstaan van die etologie moet egter spesifiek teruggevoer word na die 1930's, toe Konrad Lorenz en Niko Tinbergen in hulle gepubliseerde werk met 'n omvattende teorie oor dieregedrag na vore gekom het (Slater, 1992: 1).

Die drie baanbrekers op die gebied van die etologie was Konrad Lorenz, Niko Tinbergen en Karl von Frisch, wat in 1973 aldie met die Nobelprys bekroon is vir hulle etologiese navorsing. In wese is die etologie die bestudering van die gedrag van diere soos wat dit in die natuur voorkom (Slater, 1992: 3). Sedert die etologie 'n aanvaarde manier van ondersoek geword het, is daar talle belangwekkende ondersoeke in die natuur gedoen.

Robert A. Hinde meen dat streng definisie van "etologie" egter nie wenslik is nie. Volgens Hinde (1982: 275) is dit "perhaps best to say no more than that ethology involves attempts to tackle, from a descriptive base, the four interrelated questions discussed by Tinbergen – namely the questions of causation, development, function and evolution".

In die praktyk, en spesifiek in Marais se geval, het sy etologiese navorsing oor 'n aantal dierespesies gehandel waarin hy om verskillende redes 'n besondere belangstelling gehad het, naamlik termiete, bobbejane, slange en voëls. In al die gevalle het Marais oor 'n betreklik lang tydperk die geleentheid gehad om meer van hulle te wete te kom.

5.4 Publikasiegeskiedenis

Gedurende die twintiger- en dertigerjare van die vorige eeu het daar 'n groot aantal geskiedkundige artikels en 'n beduidende aantal bydraes van natuurwetenskaplike aard in die populêre weekblad *Die Huisgenoot* verskyn, wat 'n duidelike opvoedkundige doel voor oë gehad het (kyk 3.6). 'n Artikel, getiteld "Iets omtrent miere", deur die entomoloog dr. A.J. Hesse wat op 18 September 1925 verskyn het, het daartoe gelei dat die redaksie van die tydskrif Marais gevra het om sy eerste artikel oor termiete vir hulle te skryf. Marais (1934: 5) roep dit self soos volg in

herinnering:

In die begin was die bedoeling van die skrywer om slegs 'n enkele artikel te skrywe na aanleiding van 'n skrywe van dr. Hesse wat in dieselfde tydskrif verskyn het. So groot was egter die belangstelling wat die eerste artikels blykbaar gewek het dat die skrywer op versoek van die redaksie met die artikels voortgegaan het.

Marais se vyftien artikels oor termiete het op die volgende datums in *Die Huisgenoot* verskyn: 16 en 23 Oktober 1925; 6 en 13 November 1925; 4, 11 en 18 Desember 1925; 15 en 22 Januarie 1926; 26 Februarie 1926; 23 en 30 April 1926; 25 Junie 1926; 26 Junie 1931 en 10 Julie 1931. Hierdie artikels is almal opgeneem in *Die siel van die mier*, wat in 1934 deur J.L. van Schaik gepubliseer is. Die publikasie bevat ook die reeds genoemde foto's van termietneste en koninginselle, wat deur Marais geneem is, asook tekeninge van onder meer verskillende dele, stadia en vorme van termiete wat saam met die artikels in *Die Huisgenoot* verskyn het. Die foto's en tekeninge dra daartoe by om die wetenskaplike aanslag en die geloofwaardigheid van die teks te versterk. Ten spyte hiervan het al die hoofstukke in *Die siel van die mier* die eerste keer in *Die Huisgenoot* verskyn en het geeneen ooit in 'n wetenskaplike tydskrif verskyn nie.

Die Engelse vertaling van *Die siel van die mier* is deur Winifred de Kok¹² gedoen, met wie Marais aan die einde van 1935 en die begin van 1936 oor die moontlike vertaling van sy werk gekorrespondeer het (kyk Rousseau, 1984c: 492–496). “Ook het hy vertaling van sy kortverhale voorgestel, maar ten spyte van herhaalde aandrang in briewe deur die vertaler, het Marais nie meer gedoen as om haar 'n eksemplaar van *Die siel van die mier* vir vertaling te pos nie” (Du Toit, 1940: 186). De Kok se vertaling, getiteld *The soul of the white ant*,¹³ het in 1937, 'n jaar na Marais se dood, by Methuen in Londen verskyn. Die boek het daarna herdrukke in Brittanje, die Verenigde State van Amerika en Suid-Afrika beleef, wat duidelik op die sukses daarvan dui. Die Engelse uitgawe het as die bronteks vir die vertaling van *Die siel van die mier* in Duits, Frans en Italiaans gedien.¹⁴

Die siel van die mier is in sy geheel opgeneem in Marais se *Versamelde werke*, wat in 1984 onder redakteurskap van Leon Rousseau by J.L. van Schaik verskyn

het en van “Aantekeninge deur die redakteur” voorsien is. Aangesien die foto’s wat in die oorspronklike uitgawe verskyn het “lankal verlore” is, is dit om tegniese redes nie uit *Die siel van die mier* gereproduseer nie (kyk Rousseau, 1984a: 1263–1264). In 1986 verskyn by Rubicon, eweneens onder Rousseau se redakteurskap, ’n verkorte weergawe van die teks in *Die beste van Eugene Marais*, “’n visueel aantreklike, leesbare publikasie vir die gewone intelligente leser” (Rousseau, 1986: 191).

Aangesien *Die siel van die mier* as ’n reeks artikels in *Die Huisgenoot* gepubliseer is, en die skrywer volgens sy eie bekentenis aanvanklik nie beoog het om meer as een artikel te skryf nie, spreek dit vanself dat hy waarskynlik nie uit die staanspoor in gedagte gehad het om ’n omvattende studie oor termiete te skryf en te publiseer nie. Om hierdie rede moet daar desnoods met omsigtigheid te werk gegaan word wanneer *Die siel van die mier* bespreek word. Die publikasie is immers uit vyftien losstaande artikels saamgestel wat aanvanklik in *Die Huisgenoot* verskyn het. Dit is wel betekenisvol dat byna al die artikels oor ’n betreklik kort tydperk tot stand gekom het, sodat daar tog sprake van ’n eenheid kan wees.

5.5 Ontvangs

Kort na die publikasie van *Die siel van die mier* het daar twee besprekings van die boek verskyn. Die eerste bespreking was dié van G.S. Grobbelaar in *Die Huisgenoot* (3.2.1935), die tydskrif waarin Marais se artikels (wat in *Die siel van die mier* opgeneem sou word) gedurende 1925, 1926 en 1931 vir die eerste keer verskyn het. Volgens Grobbelaar, wat die boek vanuit ’n wetenskaplike oogpunt lees, wek sowel die titel van die boek as die opskrifte van die onderskeie hoofstukke al dadelik die leser se belangstelling. Nadat Grobbelaar ’n deeglike oorsig van die inhoud van die boek gegee het, opper hy enkele punte van kritiek. Een hiervan is dat die gevolgtrekkings wat Marais op grond van sekere eksperimente maak “dikwels so deurweef [is] met die een of ander bespieëling dat die leser soms heeltemal van die hooftema af weggelei word”. Grobbelaar wys voorts op foute wat Marais sou gemaak het, soos om te beweer dat gas nie stoflik is nie en dat die skerpioen ’n insek is. Hy

vind dit ook vreemd dat Marais, wat volgens sy eie bekentenis 'n Darwinis is, omvattende psigologiese kragte aan die termietkoningin toeskryf. Grobbelaar bevind ten slotte dat die skrywer boeiende werk lewer: “[H]y laat die leser *dink*, en *ernstig nadink* oor die belangrike biologiese en psigologiese vraagstukke” (sy beklemtoning).

S.J. du Toit (1938) verskaf in sy bespreking heelwat biografiese inligting oor Marais en vermeld dat Maeterlinck “gebruik” gemaak het van die boek in *La vie des termites*. Du Toit moet waarskynlik in die onderwys gestaan het, want die res van sy bespreking handel oor die moontlikheid om *Die siel van die mier* met leerlinge op skool te behandel. Volgens Du Toit lees die boek “soos 'n roman, en tog, sou ek sê, veronderstel dit, om goed gewaardeer te word, meer wetenskaplike kennis as waar die jeug oor beskik. Dit is dus wel die vraag of dit juis geskik is as voorgeskrewe werk vir die Skooleind-Eksamen.” Marais “verstaan meesterlik die kuns om wetenskaplike feite in 'n populêre vorm te stel”. “Vir die eksaminator is dit 'n interessante boek, omdat dit eksamenvrae by die vloot lewer.” Du Toit verskaf nege moontlike vrae en voeg aan die einde van sy artikel 'n “wetenskaplike nota” van “dr. C.A. du Toit van die Soölogiese Instituut van die Universiteit van Stellenbosch” by. Du Toit skryf onder meer soos volg:

Hierdie waarnemings en eksperimente op termiete en ander diere is, vir sover hulle gedaan is deur mnr. Marais, tot 'n groot mate baanbrekend en getuig van baie geduld; maar die hooftorie en die interpretasie van sekere ander waarnemings is hoofsaaklik 'n poëtiese droom.

By geleentheid van die heruitgawe van *The soul of the white ant* deur Penguin in 1983 het 'n aantal besprekings van die teks verskyn. Volgens René Matthew, Dennis Hands en Rob McCallum (*Financial Mail*, 21.9.1984) was Marais “consummately qualified in that exclusive category of humanity we call the tragic genius”. Vir *The soul of the white ant* het hulle waardering, “not only as a mirror of the single-mindedness of an exceptional human spirit in seclusion, but also as homely, often almost ingeniously endearing, exercise in shrewd observation”. Volgens SH (*The Sunday Times*, 18.11.1984) is die werk “the perfect complement to Marais’s earlier study of primates, with him turning to

the other end of the evolutionary scale and drawing almost metaphysical conclusions from observing the formation and order of termite society". Volgens TWMT (*The Citizen*, 5.11.1984) moet onthou word dat Marais "had no base from which to formulate his studies. His genius was that he developed the bases for those who came afterwards."

Nie een van die drie Afrikaanse literatuurhistorici het breedvoerig aandag aan *Die siel van die mier* gegee nie. Antonissen (1973: 93), wat hom die meeste daaroor uitlaat, noem dat Marais se "merkwaardigste artikels, ingegee deur 'n intieme omgang met die natuur" onder meer dié in *Die siel van die mier* is. Antonissen ondersteun Du Toit (1940: 189) se siening dat dit juis die "denkbeeldige element" in Marais se wetenskaplike geskrifte is "wat mens die reg gee om sy wetenskaplike geskrifte ook tot die Afrikaanse letterkunde te reken". Dekker (1974: 122) noem bloot dat die werk "boeiend" is, terwyl Kannemeyer (1983: 233) melding maak van Maeterlinck se beweerde plagiaat. Kannemeyer noem (n.a.v. Rousseau, 1984c) die moontlikheid dat "albei skrywers 'n voorloper in W.M. Wheeler kon gehad het, wat reeds so vroeg as 1911 'n artikel oor die onderwerp gepubliseer het (kyk 5.7).

Oor die jare heen het die kwessie in verband met Maeterlinck se beweerde plagiaat van Marais se werk heelwat aandag gekry. Dit het selfs 'n belangrike episode in die biografie oor Eugène N. Marais geword. Hierdie kwessie is vroeg reeds telkens genoem wanneer *Die siel van die mier* ter sprake gekom het, en verdien om as 'n faset van die resepsie van die teks behandel te word. Wat hier volg, is 'n kort oorsig van die polemieke wat nog voortduur en selfs vandag nog in die buiteland weerklank vind. Ter aanvang moet nietemin daarop gewys word dat daar nie met hierdie studie beoog word om "finaal uitsluitel" oor die aangeleentheid te gee nie. Dit is nie die doel van die studie nie, aangesien dit tot 'n te omvangryke ondersoek sou kon uitgroeï. Wat hier volg, is bloot 'n kort opsomming van die polemieke.

Die aanloop tot die polemieke was die publikasie van die Belgiese Nobelpryswenner Maurice Maeterlinck¹⁵ se *La vie des termites* in 1926 deur die uitgewer Carpentier in Parys. Die Engelse vertaling daarvan deur Alfred Sutro, *The life of the white ant*,¹⁶ het die volgende jaar verskyn. Voorheen het Maeterlinck reeds

aandag getrek met sy boek oor bye, getiteld *La vie des abeilles* (1901).¹⁷ Marais het die Engels vertaling van *La vie des termites* kort na die publikasie daarvan in die hande gekry en dit met toenemende wrewel gelees, soos duidelik uit die aantekeninge, uitroeptekens en merke in die kantlyn, en onderstrepings in sy kopie van die boek blyk. By Marais was daar van die begin af geen twyfel dat Maeterlinck by hom “afgeskryf” het nie.¹⁸

Marais self was die heel eerste persoon wat die plagiaat raakgesien en die aandag daarop gevestig het. Die eerste persoon aan wie Marais oor die plagiaat geskryf het, was Wilhelm Spilhaus, teenoor wie hy op 10 Desember 1927 in ’n brief daaroor gekla het (aangehaal in Du Toit, 1940: 183).¹⁹

I have just been greatly worried over the last book of the great Maeterlinck. He quite calmly 'loots' a theory of mine and gives it as his own. It is the theory that the termitary is in fact a single organism in a certain stage of evolution. Not only does he use my theory but also he has 'borrowed' all his information but in order not to 'disfigure' his book he gives no references. – only a biography [sic – JLM] at the end in which my name does not figure. I am not in the least concerned about the 'honour' of priority, but I am very much afraid that I shall in the future be accused of stealing from Maeterlinck and not Maeterlinck from me. There is, of course, no shadow of doubt about the plagiarism. You will see this at once if you make a comparison. I am going to have it put right in the Star in a fortnight's time [...].

Kort nadat Marais hierdie ontdekking gedoen het, is daar dekking in die media aan die plagiaatkwessie gegee. ’n Onderhoud met Marais is in *The Star* (24.12.1927) geplaas, terwyl daar ook ruimte vir ’n artikel deur Marais op die voorblad van *Die Huisgenoot* (6.1.1928) geskep is, waarin hy verklaar het dat hy reeds in *Die Burger-Nuwejaarsnommer* van 1923 sy teorie oor die “dierlike eenheid van die miernes” uiteengesit het. *La vie des termites*, die oorspronklike Franse teks van Maeterlinck, waarvan Marais die Engelse vertaling, *The life of the white ant* (1927) gelees het, het eers in 1926 verskyn. Uit Marais se kommentaar in sy eie kopie van Maeterlinck se boek is dit duidelik dat Marais vas oortuig was dat gedeeltes in Maeterlinck se teks sterk ooreenkomste met sy eie, reeds vroeër

gepubliseerde werk getoon het. Die aantygings in verband met die plagiaat is daarna ook herhaal in Marais se “Voorwoord” tot *Die siel van die mier* (1934) en in die Engelse vertaling van laasgenoemde boek, wat in 1937 verskyn het.

Aan die Maeterlinck-aangeleentheid is daar sedertdien verskeie artikels gewy (kyk Findlay, 1972 en Van Reybrouck, 2000), en die plagiaat word telkens vermeld wanneer *Die siel van die mier* ter sprake is. In sy deeglike argiefstudie kom Van Reybrouck (2000) tot die gevolgtrekking dat Maeterlinck konseptuele plagiaat gepleeg het. Maeterlinck het self nooit in Europa geleentheid gehad om ’n studie van ’n termietnes te maak nie. Maeterlinck se boek was ’n popularisering van bestaande kennis en hy het waarskynlik Marais se inligting, wat sedert 1925 in die artikelreeks “Die siel van die mier” in *Die Huisgenoot* gepubliseer is, te lese gekry aangesien die tydskrif in daardie stadium ook in België versprei is.

Dit is opvallend dat daar sedert 1927/28 geen wesentlik ander siening in verband met die plagiaatkwestie na vore gekom het nie. Dit wil sê dat ofskoon daar tot dusver min aanduidings van klakkelose oorskrywery by Maeterlinck is, is daar wel genoeg getuienis dat hy Marais se gedagte van die eenheid van die termietnes sonder erkenning oorgeneem het. Hierdie polemieë het, ironies genoeg, egter baie tot die kanoniserings van Marais as skrywerwetenskaplike bygedra.

5.6 Wyse van aanbieding

Uit die voorafgaande is dit duidelik dat *Die siel van die mier* sowel ’n letterkundige as ’n wetenskaplike resepsie gehad het. In hierdie afdeling sal aangetoon word watter aspekte van die teks daartoe bygedra het om so ’n resepsie moontlik te maak.

Op grond van die voorafgaande bespreking hoef daar nie verder geargumenteer te word oor die feit dat *Die siel van die mier* (ook) ’n wetenskaplike teks is en as een gelees kan word nie. Wat die teks self betref, kom hierdie faset duidelik na vore uit die wyse waarop die teks in dialoog tree met die wêreld buite die teks. In die wetenskaplike teks is hierdie verhouding van wesentlike belang, soos uit die volgende uitspraak van Ilse N. Bulhof (1988: 53) in haar ondersoek na die verhouding tussen literatuur en wetenskap in Darwin se *On the origin of species*

blyk:

In het geval van een natuurwetenschappelijke tekst is de wereld buiten de tekst de natuurwerkelijkheid. De lezer beoordeelt de tekst met de vraag voor ogen of het werk 'waar' is: of het de werkelijkheid goed weergeeft.

Uitsprake wat vroeër in verband met die narratologie en die belang daarvan vir die wetenskaplike teks gemaak is (kyk 2.6), sal vervolgens op *Die siel van die mier* van toepassing gemaak word. As aangeneem word dat Marais 'n uitnemende skrywer van gedigte, belletristiese prosa en joernalistieke artikels was (kyk o.m. hoofstuk 4), kan die verwagting bestaan dat Marais in sy werk oor termiete ook sy vaardigheid as skrywer sal gebruik. As hy oor 'n wetenskaplike onderwerp skryf, is daar 'n sterk moontlikheid dat hy literêre tegnieke sal gebruik om sy gegewe so oorspronklik moontlik oor te dra. Aangesien Marais hom op verskillende maniere kon uitdruk, was dit nie vir die redaksie van *Die Huisgenoot*, wat aan hom die opdrag gegee het om 'n reeks artikels oor termiete te skryf, moontlik om vooraf te weet hoe die skrywer hierdie onderwerp sou aanpak nie.

In *Die siel van die mier* is die verteller sterk op die voorgrond. Dit is opvallend dat die gegewe in chronologiese volgorde aangebied word. Daar is ten eerste 'n duidelike begin waarin die leser meer van die oorsprong van die projek te wete kom. Die leser se belangstelling word geprikkel, maar hy/sy moet ook hoor dat dit nie maklik gaan wees om oor die onderwerp te skryf nie:

As 'n mens oor al hierdie dinge wil skrywe, dan staan jy verbysterd voor 'n werklike 'embarrasment de richesses.' Jy weet nie waar om te begin nie. Ek wil iets vertel van die mees gewone van ons termiete; en wat ek gaan vertel, sal die belangsteller self kan gadeslaan en miskien nog meer laat leer as wat ek weet. So ver my bekend is, het nog nooit iets in populêre tydskrifte verskyn van die feite wat ek sal aanhaal nie. Die meeste daarvan is selfs aan die wetenskap onbekend.

Dit is dus 'n buitengewone verhaal wat hier vertel word, maar 'n verhaal waarmee die "gewone leser" van 'n tydskrif soos *Die Huisgenoot* hom kan

vereenselwig. Die verhaal handel immers oor “die mees gewone van ons termiete”. Die verteller beskik oor feite wat tot dusver nog nie in enige populêre tydskif verskyn het nie en wat selfs nog nie aan die wetenskap bekend nie. Dwarsdeur *Die siel van die mier* bly die verteller by hierdie voorneme.

In *Die siel van die mier* doen Marais baie moeite om aan die leser ’n omvattende voorstelling van die wêreld van die termiete te gee. Die mate waarin hy daarin geslaag het om hierdie werklikheid geloofwaardig voor te stel al dan nie, kan veral aan die uitsprake van wetenskaplikes soos Skaife (1961), Wilson (1971) en Holm (1988 en 1989) gemeet word. Volkome eensgesindheid oor die waarde van sy bydrae is daar nie (kyk 5.7). By geleentheid is daar byvoorbeeld melding gemaak van die oordrywings, en dus ook skewe voorstellings van die werklikheid, wat Marais in sy wetenskaplike werk aanbied (kyk Rousseau, 1984c; en Holm, 1988: 3). Dat *Die siel van die mier* wel as wetenskaplike werk beskou word, staan egter soos ’n paal bo water.

Benewens die verhouding tussen die teks en die wêreld buite die teks gee Bulhof ook aandag aan die verhouding tussen die teks en die leser (kyk ook uitsprake oor die rol van die leser in 2.3). Bulhof (1988: 53) skryf:

Dan hebben we te maken met een retorische of ‘pragmatische’ leeswijze. In het kader van de vraag duiken weer heel andere vragen op: op welke doelgroep is de tekst gericht, wat wil de auteur met de tekst bereiken en hoe probeert hij of zij de doelstelling te verwerkelijken? Beoordelingscriteria daarbij zijn of en hoe de auteur in de opzet slaagt en of de daartoe gebruikte middelen geschikt zijn.

In ’n brief wat Marais op 25 November 1926 aan Spilhaus in verband met die moontlike vertaling van *Die siel van die mier* in Duits geskryf het (aangehaal in Du Toit, 1940: 170), het hy enkele opmerkings gemaak in verband met die vlak waarop hy die artikels in die boek geskryf het en die opvoedkundige funksie wat hy daarmee beoog het:

With reference to the proposed publication in Germany I shall without question have to revise and recast the articles. They were written primarily

for people who knew nothing about these things. I was continuously influenced (while writing them) by the 'unconscious idea' that I was writing for children. This atmosphere will have to be removed for the European edition.

Hierdie uitspraak bevestig dat Marais in *Die siel van die mier* baie bewus was van die rol en/of teenwoordigheid van sy leser. Maar ons hoef vandag Marais nie letterlik op te neem as hy sê dat hy vir kinders geskryf het nie. By die lees van *Die siel van die mier* val dit op dat hy inderdaad deurlopend met sy leser rekening gehou het, maar dit klink selde of ooit asof hy hulle regtig as kinders gesien het. Wat Marais klaarblyklik goed beseft het, is dat "een simpele konstatering van die feite nie voldoende is om lezers of toehoorders voor een bepaald standpunt te woen" (Bulhof, 1988: 54). Marais het waarskynlik ook voor die uitdaging te staan gekom dat hy sy leser geïnteresseerd moet maak in 'n "verhaal" wat veral oor die gebeure in 'n termietnes handel – 'n gegewe wat sekerlik enige skrywer grootliks sal uitdaag om die leser te boei.

Marais betrek die leser op verskillende maniere. Dit word ten eerste duidelik uit die eksplisiete verwysing na die leser. Reeds op die tweede bladsy word die leser verseker dat die onderwerp van die gesprek nie buite sy bereik is nie en word sy samewerking verkry:

Ek wil iets vertel van die mees gewone van ons termiete; en wat ek gaan vertel, sal elke belangsteler self kan gadeslaan en miskien nog meer leer as wat ek weet (p. 12).

Maar Marais voeg ook onmiddellik by dat dit iets heel besonder is waaroor hy gaan skryf:

So ver my bekend is, het nog nooit iets in populêre tydskrifte verskyn van die feite wat ek sal aanhaal nie. Die meeste daarvan is selfs aan die wetenskap onbekend (p. 12).

Marais laat die leser op verskillende maniere voel dat die skrywer hom/haar

ernstig opneem en as 'n gespreksgenoot of medeondersoeker betrek. Hy vra die leser om sy definisie van die siel met geduld te “probeer deurlees en probeer verstaan” (p. 36), hy verseker die leser dat sy rangskikking van doelbewegings in die natuur nodig is al is dit 'n “stokdroë onderwerp” (p. 39) en dat “algemene kennis van dierlike gedrag op sigself bewyse *kan* lewer” (p. 121; sy beklemtoning). Uit meer as een opmerking blyk dit dat Marais hoop dat een van sy lesers 'n termietraaisel sal oplos, soos die stryd tussen termiete en miere (p. 126). Van Marais, soos van Darwin se lesers, “hing het immers af of de theorie [wel] al dan niet tot de wetenschap zou gaan behoren” (Bulhof, 1988: 55).

Dit is 'n baie besondere, lerende verteller wat deurlopend in *Die siel van die mier* aan die woord is. Marais probeer verseker dat sy lesers sy vertelling en nuwe argumente sal volg. Botha (1980: 112) wys tereg daarop dat “sins-aanlope” soos “Volg nou ...”, “Laat ons ...” en “Luister nou ...” van hierdie didaktiese ingesteldheid getuig. Dit is inderdaad opvallend hoeveel sinne deur die hele teks op hierdie manier begin en bewys lewer van die besondere verhouding wat daar tussen verteller en leser geskep word. In geneen van Marais se ander werke word hierdie verhouding so sterk op die voorgrond gestel nie. Hierdie aan-die-hand-neem van die leser en die wyse waarop laasgenoemde voortdurend betrek word, is byvoorbeeld heeltemal afwesig in *Burgers van die berge* en *The soul of the ape* (kyk 6.6). Dit dra daartoe by dat die wetenskaplike verteller die leser se goedkeuring vra en sodoende die wetenskaplikheid van die teks beklemtoon. Deur die leser so te betrek, word ook die literariteit van die teks op die voorgrond gestel.

Uit wat Marais oor die termiete te vertel het, is dit oorweldigend duidelik dat hy hulle gedrag en leefwyse as 'n wonder belewe. Reeds op die eerste bladsy van *Die siel van die mier* maak hy 'n saak daarvoor uit dat Suid-Afrikaanse mier- en termietspesies “net so interessant [is] as enigiets wat in Suid-Amerika ooit ontdek is” (p. 11),²⁰ wat ook daartoe bydra om die aktualiteit van die onderwerp vir die Suid-Afrikaanse leser op die voorgrond te plaas. In die res van die teks word telkens van die wonder van die verskynsels melding gemaak. Oor die termietswerms in vlug, wat Marais moontlik gesien het tydens sy reis terug na Suid-Afrika ná sy verblyf in Europa (kyk 5.3), skryf hy soos volg:

Dit is 'n wonderlike natuurstudie om in die onbewoonde Middel-Afrika die vlieg van die miere te aanskou. Binne 'n paar minute krioel die oppervlakte van die aarde met lewe; insekte en diere storm op die fees toe. Diep uit die aarde kruip paddas, slange, koggelmanders, akkedisse en ander reptilia. Hoe hulle almal tyding kry, weet ek nie. Die skilpad selfs word wakker en kom jaend te voorskyn. Insekte van alle soorte – reuse-kriekes, kewers, oorkruipers, spinnekoppe, skerpioene – wemel deur die gras. Almal het 'n uitnodiging gekry na die groot maaltyd. In die water, net onder die oppervlakte, loer en wag duisende visse en waterskilpaaie. Uit die bosse sluip jakkelse, katte, meerkatte, ape, bobbejane; selfs die vorstelike tier kom gapend maar geïnteresseerd te voorskyn (pp. 94–95).

Die slot van *Die siel van die mier* is een van die aangrypendste in sowel Marais se wetenskaplike as sy belletristiese oeuvre. In die laaste hoofstuk word vertel van die termietnes wat in 'n huis in Aloisstraat, Pretoria, oopgegrawe is en waar Marais geleentheid gehad het om etlike dae lank die koningin dop te hou. Die hoofstuk bevat beskrywings van die leefwyse van die koningin en van die immerteenwoordige beweging van die ander miere in die nes. Uiteindelik was die tyd wat aan Marais gegun was om die miere dop te hou egter verby en moes die koningin verwyder word:

En dit was die einde van ons waarneming. Die werksmense het hulle intussen met die uitgraving en verwydering van swamtuine in ander kamers besig gehou, maar nou was die tyd aan ons toegestaan, verstreke. Die koningin is uit haar halfsel gegrawe en gevanklik weggevoer (p. 182).

Marais bou die storie op tot by die finale uithaal van die koningin uit die holte waar sy gebly het. Die slotreël is duidelik geskryf deur iemand wat nie net “wetenskaplik” wou formuleer nie: “Die koningin is uit haar nes verwyder en is gevanklik weggevoer.” Twee van Marais se bekendste tekste, naamlik “Diep rivier” (in *Die leeus van Magoeba en ander verhale*) en *Die skepbekertjie: Oor die voëls van Witklip* eindig stomp en enigszins onbevredigend, sodat kritici hulle al daarvoor uitgelaat het. Daarenteen eindig *Die siel van die mier* op 'n wyse wat iets suggereer

van die verteller se noue betrokkenheid by haar wel en wee en 'n gevoel van verlies oor die wegvoer van die termietkoningin. Die slot van *Die siel van die mier* versterk ongetwyfeld die eenheid van die teks. Die volgende woorde van Locke (1992: 200) oor die slot is in hierdie geval volkome gepas:

There are rhetorics of ending – rhetorics that signal completion, finality, working out, bringing together, wrapping up. Such rhetorics demand that as the writing ends the argument too must end, must intone a final ‘amen.’ In this gamesmanship of ending, the writer extends the closure of the argument to the great dialogue of which it is a part. The arguments of all preceding writers are situated, contained, absorbed in the writer’s own contexts. In a triumph of assimilation, the dialectic is overthrown, the last word is finally said, and the end-sayer alone remains, the last survivor, the king on the hill.

In die slothoofstuk van *Die siel van die mier* slaag Marais daarin om sowel sy wetenskaplike as sy literêre lesers te bevredig. Marais verskaf inligting oor die koningin en vertel van waarnemings wat uniek en sonderling is. Daar word getrou gebly aan dit wat in die eerste hoofstuk in die vooruitsig gestel is. Die beskrywing van die termietkoningin in haar nes was waarskynlik die eerste sodanige beskrywing in die wêreld. Maar die vertelling word ook op so 'n manier aangebied dat dit die lesers met verwondering laat en hulle/haar laat deel in die gevoel aan verlies by die weggaan van die koningin.

Die lesers van sowel Marais se belletristiese as sy wetenskaplike geskrifte is telkens verwonderd oor die verskeidenheid style en vorme waarin Marais hulle kon uitdruk. Die lesers kan selfs wonder of dit dieselfde mens is wat al hierdie tekste geskryf het. Hierdie mening is by geleentheid deur Botha en Snyman (1983: 44) ten opsigte van die belletristiese verhale “De boom in het midden van den hof” en “Klein Riet-alleen-in-die-Roerkuil” geopper. As 'n mens binne Marais se wetenskaplike prosa *Die siel van die mier* byvoorbeeld sou vergelyk met Marais se werk oor die bobbejane, is daar ook groot verskille waarneembaar.

Die siel van die mier is 'n virtuose stuk skryfwerk waarin veral die gesprek met die lesers voorop staan om hulle met verwondering te vervul oor al die wonderbaarlikhede wat Marais gesien het. Marais is egter nooit patronerend of

neerbuigend nie. Daar kom dikwels 'n liriese teks tot stand deurdat die skrywer soms naby kom daaraan om verbeeldingryk voort te borduur soos Von Frisch (kyk 1954: viii) hom voorgeneem het om dit nié in sy eie *The dancing bees* te doen nie. Dit word veral bewerkstellig deur van literêre tegnieke gebruik te maak. Tog is die leser voortdurend daarvan bewus dat hy/sy te doen het met die werk van 'n skrywerwetenskaplike wat sy waarnemings noukeurig wil weergee.

Die hedendaagse leser se verwagtingshorisonne is verryk deur die paradigmaverskuiwings van die tweede helfte van die twintigste eeu. Vandag kom *Die siel van die mier*, by wyse van spreke, uitdagend voor Von Frisch te staan met vrae oor die manier waarop ons ons waarnemings kan ken en daarvoor kan skryf. Kyk en sien is immers ook gelyk aan interpretasie. Die skrywer, en sekerlik ook die wetenskaplike skrywer, neem besluite wat dikwels deur konvensies van 'n bepaalde era (dikwels letterlik!) bepaal en voorgeskryf word oor die wyse waarop die werklikheid voorgestel word. Von Frisch se dansende bye (wat 'n pragtige, poëtiese titel!) word deur Von Frisch se oë gesien, al kyk hy ook modernisties en "objektief" na hierdie insekte (of probeer hy so na hulle kyk).

Die wyse waarop Marais literatuur en wetenskap in *Die siel van die mier* tot spreke bring, kan as 'n kreatiewe manier gesien word waarop hy op die werklikheid gereageer het wat hom aan hom geopenbaar het. Het hy nie juis op hierdie manier dalk beter daarin geslaag as ander wetenskaplikes wat moontlik nie so sensitief soos hy was (en dikwels nog is!) vir vrae in verband met die wyse waarop ons oor ons waarnemings kan en moet verslag doen nie? Dit is geen wonder nie (maar is wel 'n wonder!) dat Marais met onder meer 'n teks soos *Die siel van die mier* gehelp het met die vestiging van 'n nuwe dissipline, naamlik die etologie, wat nie net van dieregedrag rekenskap gee nie, maar ook van die wyse waarop hierdie waarnemings aangebied word.

5.7 Betekenis

In hierdie afdeling is gepoog om die betekenis van *Die siel van die mier* te bepaal aan die hand van 'n aantal uitsprake wat in die verlede deur sowel letterkundiges

as natuurwetenskaplikes oor die boek gemaak is.

Uit die resepsie van *Die siel van die mier*, en veral uit die geskiedenis van Maeterlinck se plagiaat, het dit duidelik geblyk dat die teks reeds in 1928 op 'n besondere manier gekanoniseer is. Marais tree sonder twyfel as die "held" uit hierdie verhaal (kyk 5.5), terwyl Maeterlinck die "skurk" is wat Marais se teorie gesteel het. In min besprekings wat daar oor die jare heen van *Die siel van die mier* verskyn het, word daar nie na hierdie polemieke verwys nie. Daar kan min twyfel bestaan dat die Maeterlinck-kwessie uiteindelik baie daartoe bygedra het om Marais se naam internasionaal te vestig en om die belangstelling in hom en sy werk lewendig te hou. Die feit dat min indringende navorsing gedoen is om die volle "verhaal" oor die plagiaat te ondersoek en te vertel, het daartoe bygedra dat heelwat onopgeloste kwessies lank in die lug gehang het.

Uit hierdie twis het Marais as oorwinnaar uit die stryd getree, soos enkele ander wetenskaplikes in die verlede: Copernicus in sy stryd teen die Katolieke kerk, T.H. Huxley in sy konfrontasie met biskop Wilberforce van die Anglikaanse Kerk, en Albert Einstein in die polemieke met Niels Bohr. Maeterlinck het die beeld van Marais as skrywer en veral as wetenskaplike op 'n aweregse manier 'n groot hupstoot gegee.

Sedert die verskyning van *Die siel van die mier* in boekvorm het die werk 'n wye leserspubliek gehad danksy die feit dat die boek vir talle Afrikaans-leerlinge op hoërskool as literêre werk voorgeskryf is. Ironies genoeg het Leon Rousseau dit in *Die beste van Eugène Marais* (1996: 191) nodig gevind om *Die siel van die mier* te verkort om die teks "leesbaarder" te maak. Vroeër het duisende hoërskoolleerlinge die boek in onverkorte vorm gelees en oënskynlik nie daarmee probleme gehad nie.

Wat verder betekenisvol is in verband met sowel die resepsie as die wye voorskryf van die *Siel van die mier*, is die feit dat, sover ek kon vasstel, Marais se openlike ondersteuning van Darwin se beskouinge nie daartoe gelei het dat die werk onaanvaarbaar bevind en/of van voorskryflyste verwyder is nie. Hierdeur is Afrikaanstaliges blootgestel aan nuwe idees in die wetenskap en het hulle ook in die vak Afrikaans daarmee kennis gemaak. Dit geld eweseer ten opsigte van sy werk oor die bobbejane (kyk hoofstuk 6).

Volgens die Suid-Afrikaanse entomoloog Erik Holm (1988: 268) is die

“verdeeldheid oor Marais as wetenskaplike [...] só kras dat dit enige navorser se nuuskierigheid behoort te prikkel”. Holm (1988: 270) bespreek Marais as generalis binne die konteks van sy “spesialis-generalis-model”. Marais pas inderdaad goed in hierdie model en verpersoonlik sowel die positiewe as die negatiewe eienskappe daarvan. As generalis was Marais egter besonder ontvanklik vir ’n verskeidenheid invloede wat hy “almal” in sy werk opgeneem het. Sodoende het hy nie geskroom om die twee “onversoenbaarhede”, naamlik literatuur en wetenskap, te versoen nie.

Maar hoe belangrik was Marais se wetenskaplike bydrae?

In sy invloedryke *The insect societies* (1971) wy Edward O. Wilson (1971: 318), ongetwyfeld een van die wêreld se voorste wetenskaplikes, ’n bespreking aan die konsep van die superorganisme. Volgens Wilson (1971: 317) was die konsep tussen 1911 en 1950 ’n dominante tema in die literatuur oor sosiale insekte. Hy vervolg:

Then, at the seeming peak of its maturity it faded, and today it is seldom explicitly discussed. Its decline exemplifies the way inspirational, holistic ideas in biology often give rise to experimental, reductionist approaches that supplant them.

Die konsep van die superorganisme is die eerste keer in 1911 deur William Morton Wheeler in sy essay “The ant colony as an organism” gebruik. Volgens Wheeler is “the animal colony [...] an organism and not merely the analogue of the person” (aangehaal in Wilson, 1971: 317) en het die mierkolonie ’n aantal belangrike kenmerke wat dit as ’n organisme kwalifiseer. In 1928 begin hy die sosiale insekkolonie ’n superorganisme noem.

Wilson (1971: 318) voer aan dat Maeterlinck en Marais “in a more lyrical fashion” met die idee van die superorganisme omgaan. Hoewel Marais die konsep “from his own observations of termites” ontwikkel het, het Wheeler egter eerste op die idee gekom en verdien hy prioriteit. Marais se ongelukkigheid oor Maeterlinck se oorname van sy idee van die eenheid van die termietnes is dus vir Wilson wetenskaplik van weinig belang. Wilson (1971: 318) stel dit soos volg:

During the later years of his life, Marais claimed that his idea had been

stolen by Maeterlinck, and his case has more recently been melodramatically championed by Robert Ardrey in his best-selling book *The Territorial Imperative*. But it is all just a tempest in a teapot. Wheeler was clearly the architect of the idea, for what it is worth, and neither Marais nor Maeterlinck had any claim for priority or visible effect on later students of social insects.

In 'n onlangse publikasie, *In search of nature*, brei Wilson (1998a: 68) verder hierop uit asof hy hom vir oulaas tot Marais wend:

[T]hose of us who study social insects have never been able to find a common centre. No individual – not even the queen, an oversized creature concerned mainly with reproduction – lays plans for the colony as a whole. No one, for example, designates which ants will specialize as guardians of the nest. Instead, the activity of an ant colony or beehive is the summation of a vast number of personal decisions by individual ants [and bees – JLM].

Erik Holm (1989: 7) oordeel egter meer gunstig oor Marais se bydrae, en vat sy opinie soos volg saam:

Op hierdie vraag, wat Eugène Marais as wetenskaplike bygedra of nagelaat het, kan 'n mens [...] eerstens nou antwoord: 'n hele klompie pioniersinsigte, en interessante en soms tot vandag toe nog ongetoetste idees. Maar ons weet dit is nie al nie. Marais maak, ook as wetenskaplike, 'n besondere indruk op elkeen wat hom lees. Ek weet nie presies wat hierdie respek afdwing nie, maar ek vermoed dit het (soos by alle 'groot' figure) iets te doen met die man se moed. Is dit nie waarom ons beide die held en die martelaar bewonder nie? En bowenal dié wat albei verpersoonlik – die Christus- en Prometheus-figure. Marais het die moed om hom in 'n kil, meedoënlose natuur te verdiep en homself daarmee te identifiseer. Wanneer hy die pyn en die doodstryd van 'n termietkolonie beskryf, beleef hy sy eie pyn en dood. As hy diere (feitlik altyd hipnoties of chemies) aan eksperimente onderwerp, doen hy dit geestelik aan homself. In die vorm van die snuitsoldaat se kop sien hy selfs die hipodermiese spuit. Met 'n houding wat alles behalwe onbetrokke is, wat ek liefs wil beskryf as *moedig*, kyk hy in die natuur in soos in sy eie spieëlbeeld.

Hy doen dit vrywillig. In ons tyd leer ons onder dwang dit verwerk waarmee Marais vrywillig geworstel het: ons leer aanvaar dat ons met tegnologiese truuks nie kan ontkom aan harde ekologiese wette nie.

So gesien, berus die verering van Marais, selfs as wetenskaplike, miskien eerder en eerliker op 'n welverdiende heldeverering, as op streng wetenskaplike meriete.

Du Toit (1940: 182) het *Die siel van die mier* as “ongetwyfeld die belangrikste wetenskaplike werksaamheid waarvan Marais die resultate uitgewerk het”, beskou. Al het die publikasie van *The soul of the ape* in 1969 en die belangrikheid van navorsing oor die groot primate gedurende die tweede helfte van die twintigste eeu Marais se werk oor die bobbejane beter genuanseer, bly *Die siel van die mier* 'n sleutelteks in sy oeuvre. Daarvoor sou die fel reaksie deur 'n aantal prominente persone sorg. Dit is ook nie verniet een van die boeke waarvan ten minste die titel by tienduisende Afrikaanssprekendes bekend is nie.

Aangesien die etologie 'n vertakking van die wetenskap is wat die gedrag van diere in die natuur waarneem, bring dit die ondersoeker in aanraking met 'n aantal faktore wat vir die breë publiek van belang is. Etologiese navorsing word dikwels in verafgeleë, ongerepte dele van die wêreld onderneem. Wetenskaplikes wat oor hulle ervarings verslag doen, vertel meermale van die besondere omstandighede waaronder hulle hulle werk gedoen het. Hierdie soort tekste leen hulle waarskynlik ook daartoe om die aandag en belangstelling van die algemene leserspubliek te trek. Marais se *Die siel van die mier* en sy geskifte oor die primate sluit by hierdie tradisie aan, en kan selfs as betekenisvolle voorlopers in hierdie “genre” gesien word.

Vanuit 'n literêre oogpunt gesien, is die volgende tipering deur Du Toit (1940: 189) die moeite werd om in 'n tipering van Marais se wetenskaplike prosa aan te haal:

Op die stuk van die wetenskap het Marais tot ons letterkunde bygedra soos ons belletrie deur sy vriend Preller op die gebied van die geskiedenis verryk is.

5.8 Samevatting

Die siel van die mier het aanvanklik gedurende 1925, 1926 en 1931 as 'n reeks artikels in *Die Huisgenoot* verskyn voordat dit in 1934 in boekvorm uitgegee is. Die artikels was uit die staanspoor baie gewild by die Afrikaanse leser en het wyd aandag getrek. Daar is selfs genoeg getuienis dat die Belgiese Nobelpryswenner Maurice Maeterlinck die artikels voor die publikasie in 1926 van sy boek oor miere, *La vie des termites*, onder oë moet gehad het, en hom aan aspekte daarvan gehelp het – 'n gebeurtenis wat “die populêre verbeelding sou aangryp soos min ander dinge in Marais se lewe” (Rousseau, 1984c: 393). *Die siel van die mier* is telkens herdruk en selfs vir geslagte hoërskoolleerlinge voorgeskryf. Nadat die etologie as wetenskap internasionaal erkenning begin kry het, het die boek 'n tweede asem gekry en is daar opnuut aandag aan Marais se navorsing gegee. Uit die voorafgaande behoort dit duidelik te wees dat *Die siel van die mier* 'n seminale teks is wat om nadere beskouing vra.

Marais se werk oor die termiete en spesifiek *Die siel van die mier* het van die begin af wye aandag geniet. Die oorspronklike gedagte was dan ook om vir 'n wye leserspubliek te skryf. Interessant genoeg het talle ander etoloë wat ná Marais geskryf het, ook hulle werk aan 'n wye leserspubliek gerig. Hierdie werk word nog steeds as deel van die korpus literatuur oor die wetenskap gereken. “Populêr” beteken hier nie “niewetenskaplik” nie.

In sowel die Afrikaanse literatuur as in die wetenskaplike wêreld in Suid-Afrika is daar nog heelwat te leer. Al is dit net om te sien hoe paradigmaverskuiwings ons kan dwing om anders na 'n teks soos *Die siel van die mier* te kyk.

AANTEKENINGE

1. “Honey was, and still is, a very important food item for the indigenous peoples and swarms of bees, therefore, also had their importance as subjects for the artists” (Rudner & Rudner, 1970: 181).

2. In die lig van die bespreking in 2.5 verraai dit 'n tipiese modernistiese benadering tot die wetenskap.
3. Die brief wat Marais saam met die termieteksemplare aan Preller gestuur het, maak deel uit van die Preller-versameling (TAD A. 787, p. 95) in die Transvaalse Argiefburo. Ek is aan Sandra Swart (1999: 4) dank verskuldig vir hierdie inligting.
4. Swart (1999: 6) se poging tot 'n revisionistiese interpretasie van Marais se entomologiese geskrifte verlei haar selfs daartoe om sy werk as "ethnic science" te stereotipeer. Swart hou in haar referaat onder meer nie rekening met die feit dat Marais 'n beduidende aantal artikels in Engelstalige publikasies laat verskyn het nie.
5. Die wetenskaplike naam wat Marais (1934: 12) vir een van die termiete gebruik wat hy bestuder het, naamlik die Natalse termiet, is *Termes natalensis*. Die naam is intussen na *Macrotermes natalensis* verander. Oor hierdie termietspesie skryf Skaife (1992: 35) soos volg:

The fungus-growing termite *Macrotermes natalensis* usually builds covered runways when it comes out of the surface to feed and it will carry back to the nest supplies of dry grass, dead leaves, twigs and dung, but its chief food supply consists of any dry timber it can find. [...]

The enormous queen of *Microtermes natalensis*, up to 10 cm in length, and her consort (who is only about 25 mm long), are prisoners in a thick-walled royal cell situated in the heart of the nest cavity, below the fungus gardens. The queen is constantly attended by a number of workers who lick and feed her and carry away the eggs as she lays them. The tunnels leading into the royal cell are wide enough for the workers and soldiers to pass through but far too narrow for her; perhaps an academic observation only, because she is immobilised by her obese abdomen.

Hierdie beskrywing gee ons 'n redelik goeie beeld van hoe die termiete gelyk

het waarmee Marais te doene gekry het en wat hulle gedrag was.

6. Gustav Preller, die redakteur van *Ons Vaderland*, het aan Marais 'n paar dae verlof toegestaan, want “volgens hom moet die termiete dag en nag dopgehou word” (Rousseau, 1984c: 420).
7. In 'n brief van 21 Desember 1921 aan sy seun maak Marais 'n soortgelyke uitspraak.
8. “As jy in 'n huis geslaap het waar [...] termiete aan die werk was, sal die geluid jou goed bekend wees. Dit is 'n vinnige tik-tik-tik. Jy kan dit ook waarneem deur 'n mikrofoon in 'n miershoop te laat afsak deur 'n ingeboorde gat” (p. 27).
9. Marais beskryf hoe hy met 'n mikroskoop 'n termiet “anatomies nagaan” het (p. 27) om vas te stel watter soort gehoorstel hy het. Hy ondersoek ook “die groot groen oorkruiper wat in tropiese dele van ons land aangetref word” (p. 55) om vas te stel wat die lumineuse vlekke veroorsaak. Marais skryf soos volg:

Onder 'n lae vergroting van die mikroskoop blyk dit dat die lig uitstraal van twee lumineuse vlekke naby die uiteindes van elke segment (p. 56).

Daarop volg 'n visuele en boeiende beskrywing van die lig wat in “gedurige beweging” is. Met die “mikroskoop en skeikundig” (p. 103) het Marais die spysverteringstowwe onderskei wat in die termiete se paddastoeplantasie voorkom, en ondersoek hy ook 'n *Eutermes*-soldaat om vas te stel of hy met sy monddele “in staat is om droë gras fyn te kou en in te sluk” (pp. 156 en 168).

10. “Met 'n goeie vergrootglas sal die ondersoeker sien dat vir elke steentjie wat 'n mier neerlê, hy uit sy eie liggaam 'n druppel vloeistof gebruik wat die samestelling vasbind” (p. 76).
11. Vir Durrell en Durrell (1983: 255) is die notaboek “one of the most important of tools for the naturalist”.
12. Volgens Rousseau (1984c: 492) was “dr. Winifred de Kok, 'n nooi van Bethlehem in

die Vrystaat, waar haar pa lank magistraat was. Sy is na Engeland om haar as dokter te bekwaam, en daarna het sy ses maande in Wenen by Stekel in die sielkunde gespesialiseer. Sy is getroud met Alfred Edward Coppard, 'n skrywer wat in die jare dertig hoë aansien geniet.”

13. Volgens S.H. Skaife (1992: 47) is “white ant” ’n verkeerde benaming vir die termiet.
14. S. Bourgeois se vertaling in Frans van *Die siel van die mier* is in 1938 onder die titel *Moeurs et coutumes des termites* gepubliseer. Die Duitse vertaling deur M. van der Groeben onder die titel *Die Seele der weissen Ameise* het ’n jaar later, in 1939, verskyn en is daarna twee maal herdruk. In 1968 word L.B. Wilcock se Italiaanse vertaling onder die titel *L'anima de'lla formica blanc* gepubliseer.
15. Maurice Maeterlinck (1862–1949) is in Gent in België gebore, waar hy hom tussen 1882 en 1885 op sy vader se aandrang aan die destyds Franstalige Universiteit Gent in die regte bekwaam het. Hoewel hy van ’n baie ou Vlaamse familie afstam, het Maeterlinck van vroeg af uitsluitlik in Frans geskryf. Kort na die voltooiing van sy graad gaan hy na Parys en maak hy daar met skrywers soos Stéphane Mallarmé, Villiers de l'Isle Adam en J.-K. Heysmans kennis. Veral die simboliste onder hulle het ’n groot invloed op hom uitgeoefen. Hoewel Maeterlinck ’n tyd lank in Gent in die regte gepraktiseer het, sou hy sedert 1897 hoofsaaklik in Frankryk woon. Maeterlinck het poësie, essays en monografieë oor onder meer bye (*La vie des abeilles*, 1901) en miere (*La vie des termites*, 1926) geskryf, maar veral as dramaturg naam gemaak. Sy twee bekendste dramas is *Pelléas et Mélisande* (1892) en *L'oiseau bleu* (1905). Die Franse komponis Claude Debussy (1862–1918) het eersgenoemde drama in 1902 as libretto vir sy opera met dieselfde titel gebruik. Albei dié dramas het baie bygedra tot die toekenning van die Nobelprys vir Literatuur aan hom in 1911 (kyk Cap, 1990).

Aangesien daar dikwels in die Afrikaanse literêre en akademiese wêreld geringskattend na Maeterlinck verwys word, is dit vanpas om enkele uitsprake oor sy statuur as skrywer aan te haal. Volgens Martin Seymour-Smith (1985: 435) is Maeterlinck “the Belgian writer who achieved the widest international fame”. Biruta Cap (1990: 250) som sy bydrae soos volg op:

His influence was considerable on French and world literature. His

deep spiritual inclination; his probing of man's inner world of dreams, desires, and anguish; and his ability to use fairy tale structure and motives, rather than classical myths, to express the collective unconscious have had a major impact on the artistic imagination in the twentieth century. Maeterlinck's often mentioned eclipse from the critical limelight may not be an accurate indicator of his lasting contribution, especially in view of the fact that it corresponds to the falling from favor after World War I of the entire symbolist movement.

16. Ek maak in hierdie bespreking gebruik van die Engelse vertaling van *La vie des termites*, getiteld *The life of the white ant*, aangesien dit die teks is wat Marais onder oë gehad het en waarop hy gereageer het.
17. “*The life of the bees*, one of Maeterlinck's most popular works – which does not purport to be a scientific treatise and yet is free from error – draws parallels between the bee and man” (Knapp, 1984: 304).
18. Dat Maeterlinck se plagiaat in *La vie des termites* sy aansien as skrywer wel beïnvloed het, blyk uit Seymour-Smith (1985: 436) se verwysing na Maeterlinck se “pseudo-scientific (and plagiaristic) meditations on ants, bees and aspects of nature”.
19. Du Toit (1940; 184) wy byna sy hele bespreking oor *Die siel van die mier* aan Maeterlinck se vermeende plagiaat.
20. In reaksie, natuurlik, op dr. Hesse se artikel in *Die Huisgenoot* (18.9.1925) wat hoofsaaklik oor miere en termiete elders in die wêreld handel.